

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
У 1960-х — 1980-х роках
І СУЧАСНА ПРАКТИКА
МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН**

Київ-2010

Релігійна політика в Україні у 1960-х — 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 210 с.

У монографії на основі різноманітних джерел аналізується ряд питань релігійного життя 1960-х–2000-х рр. Висвітлюється релігійна політика радянської влади щодо релігії і Церкви в Україні у 1960-і–80-і рр., її здійснення, трансформації, вплив на життя релігійних конфесій та віруючих. Розглянуто релігійну ситуацію та лібералізацію державно-церковних відносин в 1990-і рр., основні проблеми міжконфесійних відносин в незалежній Україні.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, всіх хто цікавиться історією Церкви.

Рецензенти:

доктор історичних наук *Г. В. Касьянов*,
доктор історичних наук, професор *С. В. Кульчицький*,
доктор історичних наук, професор *О. С. Рубльов*.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 3 від 26.03.2009 р.)*

ISBN 978-966-02-5213-4

© Інститут історії України
НАН України

© П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко,
В. О. Крупина, О. Н. Кубальський

З М І Є Т

Вступ	4
Розділ 1.	
Державна політика щодо релігії та Церкви (1960-і–80-і рр.)	
1.1. Релігійна політика в «хрущовську добу»	7
1.2. Політика в сфері релігії в епоху «застою»	38
Розділ 2.	
Міжконфесійні взаємини (кінець ХХ ст. — початок ХХІ ст.)	
2.1. Релігійне життя в період суспільних трансформацій	85
2.2. Стосунки між конфесіями в 1990-і рр	106
2.3. Взаємовідносини між релігійними течіями на початку ХХІ століття	137
Висновки	155
Додатки	160

ВСТУП

Зміна суспільно-політичного устрою часто спонукає до реінтерпретації історичних подій з боку істориків. У 1991 р. із проголошенням незалежності Україна стала на шлях розбудови власної державності. Цей процес неминуче повинен був призвести до перегляду ряду сторінок історії України. Однією з них став період перебування УРСР у складі СРСР.

В даній праці одним із об'єктів дослідження є релігійна політика радянської влади в період 1960-х–80-х рр. Іншим аспектом вивчення є міжконфесійні відносини в Україні в 1990-х–2000-х рр. Автори монографії проаналізували основні вектори та зміст радянської релігійної політики, її роль в нищенні Церкви, секуляризації населення. Простежено перехід від антирелігійної позиції радянської влади до сприяння розвитку Церкви в кінці 1980-х — на початку 90-х рр. Важливе місце в дослідженні займає висвітлення протиріч, які мали місце в релігійній сфері в незалежній Україні, причин релігійних конфліктів, заходів спрямованих на їх подолання.

Актуальність дослідження обумовлена насамперед тим, що релігія, за переконанням багатьох дослідників, у ХХІ столітті не втратить свою роль, а, можливо, відіграватиме значно вагомішу ніж у ХХ ст. Ряд видатних вчених, зокрема С. Гантінгтон, вважають, що в майбутньому в цивілізаційних стосунках та конфліктах релігії буде належати важливе місце. В той же час аналіз історичних процесів, що мали місце в СРСР, свідчить, що релігію не можна подолати навіть за умови проведення найжорсткіших антирелігійних заходів.

В історичній науці для висвітлення цієї проблеми було здійснено ряд кроків. З'явився ряд монографій та статей, де вона була розглянута. Більшість цих праць присвячені, насамперед, загальним проблемам функціонування Церкви в радянському суспільстві. Серед досліджень, присвячених релігійно-церковному життю України, були: «Церковне життя в Україні. 1943–1946» О. Лисенка¹, «Православ'я в новітній історії України»², «Православна Церква в тоталітарній державі»³, «Греко-католики в Україні»⁴ В. Пашенка, «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве» М. Шкаровського⁵, «Русская Православная Церковь в XX веке» Д. Поспеловського⁶, «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років» В. Войналовича⁷ та ін. Існують праці, присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки» І. Андрухів⁸, «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х — 50-х роках ХХ ст.» І. Андрухів, П. Кам'янського⁹, «Православна церква на Буковині у радянську добу» С. Яремчука¹⁰, «Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989)» Я. Стоцького¹¹, колективна монографія «Держава і церква на Полтавщині за радянської доби» (розділ написаний Войналовичем)¹² та ін. В цій статті узагальнюється науковий доробок попередніх авторів та висвітлюються маловідомі сторінки досліджуваної проблеми.

Менш дослідженою є проблема міжконфесійних відносин 1990–2000-х рр. Історики торкалися цих питань в основному в статтях чи дисертаційних роботах. В останніх міжцерковні взаємини є лише частиною об'єкту досліджень, оскільки дисертанти як правило піднімали широкий спектр проблем.

Пропонована праця узагальнює доробок попередніх авторів і допоможе широкому колу читачів ознайомитися з релігійною політикою радянської влади й перебігом міжконфесійних стосунків у період незалежної України.

¹ *Лисенко О. Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. — 404 с.

² *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — 354 с.

³ *Пащенко В.* Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 — початок 1990-х років. — Полтава: АСМІ, 2005. — 631 с.

⁴ *Пащенко В.* Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. — Полтава, 2002. — 615 с.

⁵ *Шкаровский М. В.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). — Изд. 3-е, доп. — М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. — 424 с.

⁶ *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь в ХХ веке. — М.: Республика, 1995. — 511 с.

⁷ *Войналович В.* Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політичний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с..

⁸ *Андрухів І.* Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ, 2004. — 344 с.

⁹ *Андрухів І., Кам'янський П.* (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х–50-х роках ХХ ст. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. — 364 с.

¹⁰ *Яремчук С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці: Рута, 2004. — 352 с.

¹¹ *Стоцький Я. В.* Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — 432 с.

¹² *Держава і церква на Полтавщині за радянської доби.* — Полтава, 2002. — 254 с.

Розділ 1. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ (1960-і–80-і рр.)

1.1. Релігійна політика в «хрущовську добу»

У роки війни державне керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним значною мірою переглянуло свої позиції щодо Церкви та релігії. Становище релігії та Церкви, на боротьбу з якими у передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно покращується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії і примиренському ставленню до існування церковних інституцій та духовенства.

Подібне становище тривало недовго. Із зміною найвищого керівництва посилилась атеїстична пропаганда. Влітку 1954 р. в компартійних друкованих органах — газеті «Правда», журналах «Коммунист», «Партийная жизнь» з'явилися статті, в яких наголошувалося на необхідності активізувати атеїстичну пропаганду, покращити її зміст і надати цій діяльності широкий характер¹. Про зміст даних публікацій говорять і назви самих статей. Так, передова стаття газети «Правда» за 24 липня 1954 р. називалася «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду». В ній зазначалося, що «необхідно рішуче підвищити відповідальність партійних організацій за стан атеїстичної пропаганди»². Публікації такого характеру були й в інших виданнях.

7 липня 1954 р. була прийнята постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення». В документі підкреслювалося, що «ЦК КПРС відмічає, що багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого ця важлива

ділянка ідеологічної роботи занедбана. В той же час Церква і різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри і гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію...»³. В постанові критикувалася недостатня діяльність в сфері науково-атеїстичної пропаганди ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів КПРС, Міністерства культури СРСР, Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань⁴. Постанова наголошувала на недостатності популярної атеїстичної літератури, тому, що її зміст не має «бойового, наступального характеру»⁵. Вона зобов'язувала партійні та державні органи розгорнути активну науково-атеїстичну пропаганду⁶. Цей документ різко контрастував з попередньою повоєнною політикою в релігійній сфері.

Після публікації постанови місцеві органи влади взяли рішуче втілювати її в життя. При цьому часто замість проведення «ідейної боротьби з релігією» в ряді газет у виступах лекторів та доповідачів допускались образливі випадки проти духовенства та віруючих. Мали місце непоодинокі випадки, коли на сторінках преси і в усних виступах пропагандистів деякі служителі релігійних культів і віруючі зображувалися людьми, що не заслуговують політичної довіри.

Антирелігійна кампанія 1954 р. послужила значному зростанню грубого адміністрування. Місцева влада почала тиск на священників, намагаючись скоротити їх кількість. Наведемо кілька прикладів по Полтавській області. 14 вересня 1954 р. у с.Кротівщина Великобагачанського району Полтавської області голова райвиконкому та голова сільради в присутності голови колгоспу та директора школи заявили священнику: «Нам церква і священники не потрібні, а тому забирайся по-доброму, по-товариськи, а то ми тебе

виженемо по-іншому»⁷. 27 вересня голова Сенчанського райвиконкому викликала священника Перевалівського молитовного будинку, забрала реєстраційну довідку й інші документи, при цьому заявивши: «Я вам забороняю проводити богослужіння в молитовних будинках і здійснювати треби вдома у віруючих, тому що в с.Перевалівка церкви немає і не було, і ти звідси їдь, а то я тебе посаджу у в'язницю». Виконуючий обов'язки секретаря Великобагачанського райкому КПУ М. Прященко заявив направлено-му в район одному священникові, що «ви нам непотрібні і можете їхати туди, звідкіля прибули», а іншому священникові, призначеному у молитовний будинок с. Кротівщина за сумісництвом, сказав (попередньо проконсультувавшись з головою райвиконкому), що «в зв'язку з зайнятістю ми не можемо за вами простежити, а тому і не зареєструємо вас у цьому приході»⁸. Такі випадки були типовими в перші кілька місяців після виходу постанови.

Дана антирелігійна діяльність була відмінна від попередньої повоєнної і викликала гостре невдоволення не лише духовенства та віруючого активу, а й широких мас населення. Тому керівництво КПРС намагалося перекласти відповідальність на нижчі компартійні та державні органи. В постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» за підписом М. Хрущова помилки антирелігійної пропаганди кваліфікувались як такі, що суперечать програмі і політиці КПРС щодо релігії та віруючих, і які є «порушенням неодноразових вказівок партії про недопустимість зневажання почуттів віруючих»⁹. Постанова зобов'язувала партійні органи «рішуче усунути помилки в атеїстичній пропаганді і надалі ні в якому разі не допускати будь-якого зневаження почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання

в діяльність церкви»¹⁰. Партійне керівництво вирішило, що час для проведення активної антирелігійної діяльності ще не настав і повернеться до неї через кілька років.

Слід відзначити, що дана постанова зовсім не була направлена на послаблення атеїстичної роботи, вона лише корегувала методи її здійснення. Про це, зокрема, свідчать і подальші публікації в друкованих органах. Так, редакційна стаття газети «Правда» «Проти релігійних пересудів: Про науково-атеїстичну пропаганду» відзначала, що окремі працівники неправильно зрозуміли постанову ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій розкривалися факти грубого адміністрування й ображення почуттів віруючих. ЦК КПРС, засудивши неприпустимі прийоми у проведенні атеїстичної пропаганди, поставив в той час вимогу і далі посилювати боротьбу проти релігійної ідеології, виховувати населення в дусі войовничого матеріалізму. В статті зазначалося, що в окремих випадках пасивність у боротьбі з релігійними пережитками є «результатом помилкового розуміння одного з принципів радянської демократії свободи совісті»¹¹.

Російський дослідник М. Шкаровський тимчасовий відступ від активних антирелігійних дій пов'язує з тим, що їх не вітала частина членів Президії ЦК — Г. Маленков, В. Молотов, К. Ворошилов, які брали участь в інтеграції Церкви в структуру державної системи в середині 1940-х рр. Вони заявляли, що ця антирелігійна війна призведе до небажаних наслідків як всередині країни, так і за кордоном. В цей час в СРСР приймали Антіохійського Патріарха, з яким обговорювалися питання притягнення на бік РПЦ інших православних ієрархів. Він заявив, що перегини стосовно Церкви затруднюють роботу по зближенню Церков і народів¹². Тому активні антирелігійні дії тимчасово було зупинено.

Період 1955–1957 рр. після 1947 р. став сприятливим для РПЦ. Вперше за останні 5 років число священнослужителів в СРСР не зменшилося, а збільшилося з 11912 до 11993¹³. У 1948–1957 рр. в СРСР було висвячено 3657 осіб в духовний сан. Проте за десять років після війни духовні академії та семінарії закінчило не більше 1 тис. осіб (6–7%) від загальної кількості священнослужителів в СРСР¹⁴. Однак слід відзначити, що в 1950-і рр. спостерігалася тенденція до збільшення числа студентів духовних закладів. Так, у 1955 р. студентами академій та семінарій стали 342 особи, а в 1956 р. — 384¹⁵. Відбувалося зростання і чисельності духовенства: в 1956 р. нараховувалося 6030 зареєстрованих священників і дияконів, а в 1957 р. — 6072¹⁶. Незважаючи на деяке збільшення випускників духовних навчальних закладів, їх кількість явно була недостатньою для заповнення прогалини кваліфікованих священнослужителів.

Деяке пожвавлення в цей період спостерігалось у сфері видання релігійної літератури. В 1956 р. практично вперше за всю радянську історію влада дозволила РПЦ надрукувати Біблію, Євангеліє. В 1956 р. вони вийшли загальним тиражем 50 тис. примірників¹⁷. Хоча ця цифра була недостатньою для потреб Церкви, однак вона дещо зменшила гострий дефіцит релігійної літератури.

За перебування М. Хрущова на чолі керівництва СРСР Церква продовжувала бути активним інструментом для поширення радянських впливів. Радянська влада активно використовувала Церкву в боротьбі за розширення своїх сфер впливу під гаслами «боротьби за мир». Ієрархи РПЦ неодноразово зверталися до віруючих, до керівників інших Церков з пропозиціями захисту миру, протестували проти атомної зброї тощо¹⁸. Подібні акції здійснювали й керівники інших конфесій, лояльних до радянської влади.

26 березня 1956 р. відбулася бесіда голови Ради Міністрів СРСР М. Булганіна з Патріархом Алексієм, на якій були присутні митрополит Коломенський і Крутицький Миколай (Ярушевич), який відав питаннями зовнішньо-церковних стосунків Московської патріархії, і голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов. Мова йшла про активізацію зовнішніх церковних стосунків, посилення зусиль Московського патріархату по об'єднанню Православних церков для відсічі «холодній війні». РПЦ повинна була виступати для інших Православних церков організуючою і з'єднуючою ланкою¹⁹.

Значна роль РПЦ відводилась і у вирішенні питань нормалізації взаємин з Югославією. Після зустрічі з М. Булганіним Патріарх РПЦ працював над підготовкою візиту в Москву Патріарха Сербської православної церкви Вікентія. Останнього під час його візиту 19 жовтня 1956 р. спеціально прийняв М. Булганін²⁰ Таким чином державне керівництво активно використовувало Церкву для своїх цілей.

Вагомий внесок в розширення контактів з іншими Церквами належав митрополиту Миколаю (Ярушевичу). У цій справі аж до початку антирелігійної кампанії кінця 1950-х — першої половини 1960-х рр., коли він почав критикувати деякі кроки Хрушова, його спроби не зазнавали ніяких перешкод, а навпаки керівництво РПЦ сприяло їм²¹.

Під час зустрічей з різними іноземними посадовими особами, церковними діячами, радянські керівники часто намагалися показати себе такими людьми, що добре розуміють значення релігії та Церкви. Так, у липні 1955 р. А. Мікоян, вітаючись з патріархом Александрійським на прийомі у Єгипетському посольстві у Москві зазначав, що він «теж добрий християнин»²². Хрушов вів активне листування з папою римським Іоаном XXIII²³. Подібна тактика явно носила фарисейський характер.

Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. була певним ідеологічним підґрунтям позиції компартійної влади щодо релігії та Церкви лише кілька років. Вже з 1957 р. спостерігається активізація подальших кроків у боротьбі з релігією. Записка відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ від 3 серпня 1957 р., підготовлена за результатами липневої перевірки, вказувала, що партійні застереження щодо адміністративного втручання у релігійну сферу були хибно сприйняті і призвели до посилення позицій і впливу Церкви. Записка націлювала компартійні органи вивчити ситуацію²⁴. Радянське керівництво готувалося до подальшого наступу на Церкву.

Остаточний кінець «ліберальному» ставленню влади до Церкви і релігії поклала постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»» від 4 жовтня 1958 р. Цей документ наголошував, що релігія є одним з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова у різкій формі критикувала діяльність державних органів, які контролювали діяльність Церкви. Їм навіть закидалося потурання духовенству²⁵. Влада вирішує перейти до активного наступу на Церкву, щоб назавжди покінчити з релігійними «пережитками».

Дослідники по-різному визначають причини початку антирелігійної кампанії в період перебування М. Хрущова на чолі керівництва СРСР. Деякі зарубіжні автори, зокрема М. Бурдо, пов'язували антирелігійну кампанію 1959–1964 рр. з тим, щоб церковне керівництво і його радники стали беззастережними інструментами для виконання усних вказівок обласних і районних чиновників Ради в справах РПЦ²⁶. На нашу думку, причин було декілька і однією з них

був суб'єктивний фактор — особисте різке негативне ставлення до релігії самого М. Хрущова, який любив переносити свої уподобання в державну сферу.

В період хрущовської доби було значно послаблено матеріальну базу релігійних організацій. Постанова РМ СРСР «Про свічковий податок» від 16 жовтня 1958 р. завдала серйозного удару по одному із основних церковних прибутків — виробництву та продажу свічок. Ця постанова значно підвищила податок на їх виробництво. Якщо раніше Церква платила річний податок розміром понад 1 млн. крб., то в 1959 р. сума податку сягнула понад 70 млн. крб.²⁷

Збільшилися також розміри оподаткування духовенства. Детально підраховувалося скільки продано проскур, стрічок для носіння хрестиків (згідно їх продажу вираховували кількість хрещень), віночків (по кількості їх продажу вираховувалася кількість обрядів вінчання) і т.д. Розміри податків з духовенства переглядалися в бік збільшення у 1959 р. — вдвічі, 1960 р. — втричі, в 1961 р. — в чотири рази²⁸. Ослаблення матеріальної бази Церкви мало б призвести до її занепаду загалом.

В жовтні 1962 р. духовенство було переведено на тверді оклади і введено квитанційні книги, які враховували обрядність²⁹. Таким чином, влада вважала, що відсутність матеріальних стимулів за виконані обряди буде стримувати духовенство від активної обрядової діяльності.

В цей період боротьби з релігією релігійним організаціям та представникам духовенства було заборонено здійснювати спеціальні збори в молитовних приміщеннях та іншим шляхом на цілі, що не мали відношення до здійснення релігійного культу (в тому числі на благодійні потреби, фонд миру тощо, оскільки частина коштів залишалася в духовенства). Подібні акції сприяли підняттю престижу Церкви і тому були невігідні радянській владі.

Заборонялося встановлення обов'язкових грошових сум і натуральних внесків для Церкви, здійснення зборів засобів з віруючих за списками, та інші збори, що раніше практикувалися.

Прибутковим податком на рівні з священнослужителями були обкладені й особи, що обслуговували богослужіння (органісти, регенти, хористи та ін.) й викладачі духовних закладів. Раніше вони платили податок як службовці та робітники державних підприємств. Зміни стосувалися також пенсійного забезпечення³⁰.

Відбулися кадрові зміни і в самій верхівці РПЦ. Було усунуто митрополита Миколая від обов'язків керівника зовнішньоцерковними стосунками Московської патріархії. (Через свою активну позицію він був відправлений на пенсію з посади митрополита Крутицького і Коломенського, а 13 грудня 1961 р. помер в лікарні при підозрілих обставинах³¹). Усунення митрополита Миколая зовсім не означало, що радянська влада відмовилася від використання Церкви як інструмента поширення своїх впливів за кордоном. З червня 1960 р. посаду голови відділу зовнішніх церковних стосунків займає митрополит Никодим (Ротов). Протоієрей В. Боровой, підбивав висновки зарубіжних радянологів щодо його діяльності такими словами: «З приходом митрополита Никодима радикально змінилася концепція і проведення зовнішньої політики Патріархата ... У нього була своя стратегія і він виявився більш незалежним, ніж його попередник, партнером радянської влади. В протилежність митрополиту Миколаю, який в закордонних поїздках намагався підтримати радянські зовнішньополітичні інтереси і тим сприяв подальшій ізоляції РПЦ від всього світу і світового християнства, митрополит Никодим намагався до встановлення постійних зв'язків, контактів, взаємного обліку в об'ємі, який був

необхідний Церкві, щоб вижити всередині радянського організму, а не поза ним — так, щоб Церква змогла відіграти активну роль в суспільстві тоді, коли держава усвідомить її необхідність». Митрополит Никодим вважав зовнішню діяльність не стільки ціною, яку приходится платити, а бажаною для Церкви можливістю³². Він домігся, що в грудні 1961 р. РПЦ стала членом ВРЦ³³, сприяв подальшій нормалізації взаємин з Римо-католицькою церквою. Його тісна співпраця з державними органами, на нашу думку, сприяла виживанню РПЦ в несприятливих для неї умовах.

Значно активізувала антирелігійну кампанію постанова ЦК КПРС «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» від 13 січня 1960 р.³⁴ та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 р.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся у 1961 р., теж не обійшов увагою релігійну сферу. М. Хрущов, виступаючи двічі на ньому, обидва рази торкався питання боротьби з релігією. У звітній доповіді він зазначив: «Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям повністю проявити свої творчі сили. Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка б охоплювала всі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків»³⁵. У партійній програмі, прийнятій XXII з'їздом партії, вказувалося, що партія ставить своїм завданням виховання всього населення в дусі наукового комунізму; боротьба з «забобонами і передсудами» була складовою частиною роботи з комуністичного виховання»³⁶.

В цей період відбувається повернення до адміністративних методів боротьби з релігією. Релігія вважалася владою такою, що перешкоджає побудові комунізму. Компартійний ідеолог М. Суслов в одній із своїх статей, опублікованій у

журналі «Коммунист» за 1962 р., до негативних суспільних явищ (він їх називає пережитками капіталізму) поряд з пияцтвом, злодійством, хуліганством, дармоїдством, хабарництвом, бюрократією відносив і релігійні настрої. Він стверджував, що співіснування соціалістичної ідеології з подібними явищами неможливе «без зради інтересів комунізму»³⁷. А відтак з ними можна було не церемонитися, при цьому відкрито порушувати закони.

Окрема увага приділялася комуністичною владою і здійсненню атеїстичного виховання серед молоді. В січні 1957 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді». Комсомольським організаціям рекомендувалося для покращення атеїстичної пропаганди широко притягувати до її участі викладачів вузів, технікумів, шкіл, інженерів, агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів. У постанові наголошувалося на необхідності включення в репертуар художньої самодіяльності антирелігійних художніх творів, на практиці читань й обговорень науково-атеїстичної літератури, більш широкому використанні в атеїстичній пропаганді друку, лекцій, наочних посібників, музеїв, вечорів читань і доповідей. Пропаганда атеїзму повинна бути достатньо яскравою, щоб зацікавити молодь³⁸. Радянська влада, перешкоджаючи релігійним впливам на молодь, хотіла виховати нове покоління, яке перебувало б під впливом однієї ідеології — комуністичної. Релігія була вагомою перешкодою на цьому шляху, оскільки передбачала існування іншої ідеології, в багатьох аспектах антагоністичної до радянської.

Значна роль в атеїстичній кампанії відводилася періодиці. Так, постановою ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» Всесоюзному товариству для поширення політичних і наукових знань дозволялося видавати науково-

популярний атеїстичний щомісячний журнал «Наука и религия»³⁹. Постанова ЦК КПРС від 5 травня 1959 р. конкретизувала завдання журналу. На його сторінках повинні публікуватися популярні статті з природничо-наукової пропаганди, присвячені викриттю і критиці релігійної ідеології, з теорії й історії наукового атеїзму, рецензування й інформація про видану науково-атеїстичну літературу, підніматися питання узагальнення методики і практики науково-атеїстичної пропаганди. Журнал мав бути розрахованим на масового читача і лекторів, які здійснювали атеїстичну пропаганду⁴⁰. Він почав виходити з вересня 1959 р. В Україні в 1960 р. вийшов перший номер журналу «Людина і світ».

Активна боротьба з релігією, що здійснювалася під гаслами відновлення ленінської соціалістичної законності вимагала і корекції нормативно-законодавчої бази. Виправлення її зумовлювалося прийняттям постанови РМ СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» та відповідної постанови РМ УРСР від 29 квітня 1961 р. Згідно них реєстрація і зняття з реєстрації релігійних організацій, відкриття та закриття храмів і молитовних будинків повинні були здійснюватися згідно рішень виконкомів обласних рад депутатів і з погодженням з РС РПЦ та РСРК при РМ СРСР, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше⁴¹. Таким чином процедура зняття з реєстрації релігійних громад та закриття храмів значно спрощувалась і прискорювалася. Одночасно центральна влада перекладала на місцеві органи відповідальність за беззаконня, що здійснювалися за її директивами і викликали невдоволення віруючих.

Під тиском РС РПЦ Московська патріархія переглядала церковні положення і статuti. В березні 1960 р. Радою в справах РПЦ було представлено проект церковно-

парафіяльної реформи, згідно якої єпископи та парафіяльні священники позбавлялися багатьох своїх прав⁴². Зміна церковного положення була здійснена 18 липня 1961 р. Архиєрейським собором РПЦ. Зміни до «Положення про управління Руською Православною церквою», прийняті Архиєрейським собором, розмежували обов'язки кліру і виконавчих органів. Священик відтепер керував лише духовним життям громади і звільнявся від участі у фінансовій та господарській діяльності, яку здійснювали виконавчі органи⁴³. Цей порядок управління був затверджений Помісним собором 1971 р. і проіснував до червня 1988 р., коли був скасований у зв'язку з прийняттям нового статуту про управління Руською православною церквою⁴⁴, який повернув духовенству його повноваження.

Розроблялися та приймалися інструктивні документи, які детальніше викладали зміст діючих заходів щодо релігії і Церкви, роз'яснювали механізми їх застосування. Одним з них була «Інструкція про застосування законодавства про культури», прийнята 16 березня 1961 р. РС РПЦ та РСРК при РМ СРСР (обов'язкова для службового користування, не була опублікована у відкритому друці і скасована лише у січні 1985 р.). Як справедливо відзначає В. Войналович, вона «служувала надійним інструментом для істотного обмеження віросповідних прав, дріб'язкового регламентування діяльності релігійних організацій, позбавляла права на існування цілі релігійні напрями, що налічували десятки тисяч віруючих, відкривала шляхи до свавілля і тотального нагляду за діяльністю церкви та релігійним життям»⁴⁵.

Одним із шляхів боротьби з релігією було масове закриття церков та молитовних будинків і зняття з реєстрації громад. Для цього використовувалися різноманітні засоби. Це і «звернення трудящих» з проханням закрити храм, висока орендна плата та фінансові зобов'язання за

користування культовим приміщенням, перепони з призначенням священиків та звинувачення їх в порушенні законодавства (що дозволяло зняти їх з реєстрації та звільнити за штат), «самоліквідація» релігійних об'єднань внаслідок виходу з «двадцятки» її членів і відмови місцевої влади зареєструвати нові. При цьому вихід як правило був наслідком інтенсивної індивідуальної «обробки» цієї людини чи члена її сім'ї⁴⁶.

В період хрущовської доби було зупинено несанкціоноване будівництво релігійних будівель (а дозвіл на їх будівництво не давався — прим. Б.П.М.), зупинено розширення та купівлю релігійними організаціями молитовних будівель та приміщень, і несанкціоноване відкриття молитовних будинків, що було масовим явищем в післявоєнні роки в багатьох регіонах СРСР. В релігійних організацій забиралися будівлі, що оголошувались історичними та архітектурними пам'ятками, та незаконно (згідно радянського законодавства) куплена власність (молитовні будинки та інші будівлі).

Прикладом активного цькування віруючих та жорсткого «закручування гайок» в релігійній сфері на початку 1960-х рр. можуть служити витяги з документу від 7 серпня 1962 р. «Пропозиції по скороченню релігійних обрядів і впливу церковників на трудящих в м. Києві», підписаного уповноваженим РС РПЦ по Київській області і м. Києву Сухоніним: «Через райвиконкоми виявити всіх членів двадцятки, виконавчих органів і ревізійних комісій релігійних громад..., повідомити про них в профспілкові органи, в Ради пенсіонерів і органи соціального забезпечення для проведення з ними розкладницької і виховної роботи і по схиланню їх на відхід від активної церковної діяльності»⁴⁷.

Наведемо конкретні випадки покарань за релігійну діяльність. Так, у Херсонській області у м. Гола Пристань

був знятий з реєстрації священник Городов за те, що він у своїй проповіді, виголошеній у Великий піст в 1962 р., вимагав від віруючих виховувати дітей в любові до Бога і приводити їх в храм для сповіді і причастя. Оскільки майже 30 дітей висповідалось і причастилося, то подібні дії не залишилися поза увагою влади⁴⁸. За ці та інші «порушення» (молебні за зцілення тощо) священника було покарано.

З реєстрації знімалися не лише нечисленні громади, а й ті, що були досить сильні. Так, в доповідній записці митрополита Кіровоградського і Миколаївського про становище в Кіровоградській єпархії (серпень 1962 р.) зазначалося: «Намічено зняття з реєстрації двох міських громад в Кіровограді — Преображенської церкви і в м. Олександрія — Успенської церкви. Обидві громади мають сотисячні оберти грошових засобів і дуже потужні у всіх відношеннях»⁴⁹. Такі випадки мали місце й в інших містах УРСР.

Планувалося навіть закрити Володимирський собор у м. Києві. Для цього міська партійна влада м. Києва хотіла використати ремонтно-реставраційні роботи, які повинні були затягнутися на 2–3 роки, щоб віруючі відвикли від служб у цьому храмі. Про це, зокрема, говорилось у листі секретаря Київського міськкому КПУ О. Ботвина до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста від 9 липня 1965 р.⁵⁰ Пізніше партійне керівництво відмовилося від цієї акції, не бажаючи значного суспільного резонансу.

Віруючі часто намагалися протидіяти антирелігійним акціям. Лише за 1962 р. уповноважений РС РПЦ по Україні отримав 375 скарг з вимогою відновити облік знятих з реєстрації релігійних громад та священників і повернути вилучені раніше культові приміщення, призначити священників тощо⁵¹. Однак влада мало звертала уваги на подібні скарги.

Окремі ієрархи не лише не робили жодних дій, щоб захистити храми від закриття, а й утримували від цих актів віруючих. Так, єпископ Полтавський і Кременчуцький Аліпій, звертаючись по закінченні останньої служби в кафедральному Преображенському соборі перед його закриттям до віруючих, наголошував: «...Генеральний план реконструкції міста — це документ великої державної ваги, ніякі претензії до нього успіху мати не можуть... І як духовний отець я закликаю вас не здійсмати паніки, не хвилюватися, а погодитися з тим, що віднині кафедральний собор буде в Макаріївській церкві»⁵². Єпископ так і не зумів переконати багатьох парафіян, які протестували проти знесення цієї будівлі, хоча вони не змогли перешкодити акту вандалізму.

Слід відзначити, що наступ на Церкву в кінці 1950 — початку 1960-х рр. відбувався надзвичайно швидкими темпами. На 1 січня 1957 р. в УРСР діяло 8547 зареєстрованих православних церков та молитовних будинків⁵³ (8525 — на 1 січня 1958 р.⁵⁴). З них в 1957 р. на міста припадало 554, селища міського типу та курортні селища — 344, сільську місцевість — 7649⁵⁵. Впродовж антирелігійної кампанії кінця 1950-х — першої половини 1960-х рр. ця мережа зазнала значних скорочень. На 1 червня 1964 р. в Україні діяло лише 4671 православна громада, 9 православних монастирів (976 ченців) і 2 духовні семінарії (Одеська і Луцька), в яких навчалася 72 слухачі⁵⁶. Всього кількість служителів РПЦ в УРСР складала 5450 осіб, з них 14 архиєреїв, 3378 священиків, 162 диякони, 1896 псаломщиків. Особи віком до 40 років становили лише 500 осіб, з них 487 у 1945–1963 рр. закінчили духовні навчальні заклади⁵⁷. Загалом в ході антирелігійної кампанії кінця 1950 — початку 60-х рр. в УРСР станом на 1 травня 1965 р. було закрито 3983 православних храмів⁵⁸.

Зупинимося на ситуації в окремих регіонах. Так, у Волинській області на початок 1960 р. було 378 діючих церков, а на початок серпня 1961 р. лише 200⁵⁹. Лише за два місяці 1959 р. в Тернопільській області було знято з реєстрації 6 священиків. Причиною цього послужила мотивація «порушення порядку відправлення релігійних обрядів»⁶⁰.

На 1964 р. члени виконавчих православних громад становили 24 тис. чол., а всього у «двадцятках» нараховувалося близько 120 тис. осіб⁶¹. Мали місце випадки, коли комуністи, державні посадові особи чи депутати місцевих Рад були активними діячами релігійних громад чи займалися певними дорученнями⁶².

Число віруючих в цей період порівняно з післявоєнними роками зменшилося. Голова Ради в справах РПЦ при РМ СРСР В.Куроедов, виступаючи на черговому засіданні Ради (12–13 травня 1965 р.), зазначав, що в СРСР нараховується близько 30 млн. віруючих⁶³. Зрозуміло, що ця цифра включала не всіх віруючих, а тих, які виявляли певну релігійну активність. Німецький дослідник Г. Зімон вказував, що в кінці 1950 р. число парафіян РПЦ в СРСР коливалося між 20 і 40 млн. осіб⁶⁴. Очевидно, що не менше чверті з них припадало на УРСР. Після закриття храмів ця цифра знизилася, оскільки багато релігійних громад перестали існувати. Проте слід відзначити, що крім парафіян існували віруючі люди, які в силу відсутності храмів чи в силу індивідуальних переконань знаходилися поза впливом духовенства та Церкви. До того ж існувала значна кількість людей, що вагалися між вірою в Бога і невір'ям, в т.ч. і серед комуністів.

Незважаючи на існування в Україні багатомільйонної кількості віруючих осіб, частка їх серед населення зменшувалася. Священнослужитель А. Килимов з моли-

товного будинку м. Артемівська Донецької області на початку 1960-х рр. заявляв: «Релігія падає та падає і час прийде, коли вона в нашій країні обмежиться вузьким колом істинно віруючих. Про те, що число віруючих різко скорочується, можна судити по тому, що зараз віруючих, порівняно з післявоєнним часом, залишилось приблизно 35%. Церква, як я бачу, тримається на бабусях»⁶⁵.

Опитування 704 віруючих (344 — православних, 360 — євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови, п'ятидесятників) проведене у 1960-і рр. кафедрою історії і теорії атеїзму КДУ ім. Т. Г. Шевченка показало, що переконаних віруючих серед 360 баптистів, адвентистів, п'ятидесятників і свідків Єгови — 56,4%. Серед православних цей відсоток був набагато нижчий — 10,4% із 344 чол. В той же час серед православних було дуже багато хитких віруючих — 36,6%, а серед протестантів лише — 3,3%⁶⁶. Слід відзначити, що дане визначення категорій віруючих притаманно лише окремим дослідникам. Інші науковці могли використовувати інші терміни.

Ось як оцінював стан справ у Церкві в хрущовську добу архієпископ Кримський Лука (Войно-Ясенецький). У листі до сина влітку 1956 р. він писав: «... Церковні справи стають все важчими і важчими, закриваються церкви одна за іншою, священників не вистачає і число їх все зменшується»⁶⁷. В листі, написаному в 1960 р., архипастир зазначав: «Церковні справи нестерпні. Наш уповноважений, ворог Христової Церкви, все більше і більше привласнює собі мої архиєрейські права і втручається у внутрішньо-церковні справи»⁶⁸. Незадовго перед смертю (помер 11 липня 1961 р.) він писав: «Я повністю поглинутий і пригнічений важливими подіями в Церкві Руській, які відбирають у всіх архиєреїв значну частину їх прав. Відтепер справжніми господарями церкви будуть лише

церковні ради і двадцятки, звичайно в союзі з уповноваженим. Вище і середнє духовенство залишаються лише найманими виконавцями богослужінь, позбавленими більшої частини влади в розпорядженні церковними будівлями, майном і грошима»⁶⁹.

Ряд представників місцевої влади у боротьбі з релігією дозволяли собі здійснювати грубі антизаконні дії, про що свідчать дані, які фігурують в урядових документах, що зберігаються в державних архівах. Так, у с.Стара Оржиця Згурівського району Київської області 27 серпня 1954 р. голова сільради Нерець і секретар парторганізації місцевого колгоспу Чадай запросили до сільради священика і доручили комсомольцю Ганжі прочитати передову статтю районної газети про те, як виникла релігія. Під час «читань» Чадай і Ганжа у грубій формі запропонували священику залишити село. А 16 вересня невідомі особи проникли в церкву і пошкодили церковне майно. В іншому селі цього ж району — Пасківщині — колишній секретар колгоспної комсомольської організації Чупека, щоб скомпрометувати священика, «напоїв його, вивів у люднє місце і намагався зняти хрест»⁷⁰. Компрометація духовенства в цей період стає поширеним явищем.

У Семінарському храмі (м.Одеса) опівночі під час пасхальних торжеств (9 квітня 1961 р.) невідомими було випущено сльозоточивий газ. Присутні відчули різкий біль в очах і сльозоточивість. У 2 год. 30 хв. більшу дозу сльозоточивого газу було випущено в Успенському кафедральному соборі⁷¹. Інколи в храмах здійснювалися хуліганські витівки з метою зірвати богослужіння.

Об'єктом ліквідації ставали і православні монастирі. Постанова РМ СРСР «Про монастирі в СРСР» від 16 жовтня 1958 р. передбачала скорочення земельних ділянок, які були в їх користуванні⁷². Одночасно здійснювалися кроки,

націлені на зменшення кількості монастирів. РС РПЦ змусила 2 квітня 1959 р. Патріарха Алексія дати згоду на закриття 19 із 40 діючих в УРСР монастирів та скитів. Вони мали бути закриті впродовж двох років — 1959–1960 рр., однак Рада міністрів УРСР бажала бачити їх закритими вже впродовж літа 1959 р.⁷³, хоча не всі побажання були вчасно виконані.

9 березня 1961 р. припинила свою діяльність Києво-Печерська лавра. Її закриття було поступовою ціленаправленою акцією. Було зменшено кількість насельників та найманих працівників, скорочено їхню житлову площу, поступово закривалися об'єкти Лаври, посилювався контроль за внутрішнім життям. З січня 1959 р., після відселення 32 ченців в інші монастирі, там залишилися лише особи похилого віку та хворі. А на момент закриття там перебувало лише 6 ченців⁷⁴.

Більш складна ситуація виявилася в Почаєвській лаврі. Впродовж 1961–1962 рр. кількість насельників там скоротилася на 103 особи і складала на 1 січня 1963 р. лише 27 осіб⁷⁵. Насильницькі дії щодо ченців і намагання їх захистити збільшили число прочан до неї: якщо у вересні 1961 р. в свято преподобного Іова їх було 2 тис., то через рік — 5 тис.⁷⁶ Ченці і прочани активно протестували проти закриття Лаври. Події навколо неї поширилися на Захід. В листопаді 1963 р. голова КДБ В. Семичастний доповідав в ЦК КПРС про те, що скарга ченців Лаври на їх переслідування з вимогою обговорити це питання перед міжнародною спільнотою поступила у Всесвітню Раду Церков та ООН⁷⁷. Влада змушена була відступити.

Слід відзначити, що частина глибоковіруючих ченців і черниць продовжувала своє «монастирське» життя поза стінами обителі. Так, священник Г. Церерина із Свято-Покровської церкви с. Кожанка Фастівського району

Київської області повідомляв, що його церкву стали часто відвідувати жителі віддалених сіл (відстань до яких 18–20 км), де не було храмів. Він звернув увагу на їхню набожність. То були колишні черниці, які тепер, як вони відповідали, «сестри монастиря в миру»⁷⁸.

Хвиля боротьби з релігією торкалася також каплиць, хрестів, святих місць — джерел, криниць, місць водохрещень, символів на честь святих⁷⁹ тощо. Згідно союзної директиви «Про заходи по припиненню паломництва до так званих святих місць» уповноважених в УРСР державних структур, що займалися сферою релігії до 20 січня 1959 р. було зобов'язано скласти списки і плани ліквідації «святих місць» шляхом забудови, розміщення дитячих та спортивних майданчиків, насадження парків і т.д.⁸⁰ Як здійснювалися ці заходи на місцях можна судити із слів уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчука, який зазначав, що на т.з. Божій горі (Кременецький район Тернопільської області) був організований кар'єр з видобутку каміння⁸¹. В ряді сіл (Вінниччина, Львівщина, Луганщина, Рівненщина) руйнувалися або засипалися «цілющі джерела» і т.д. Зруйнований навіть був колодязь святих Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі⁸².

На початку 1960-х років почалася кампанія зі знищення придорожних хрестів та капличок. Лише за 1961 р. і перше півріччя 1962 р. в Станіславській області було знищено 4000 хрестів і 250 каплиць⁸³. Таким чином, народну пам'ять планувалося очистити від релігійних пережитків.

Радянські органи суворо контролювали тих, хто вступав чи мав бажання вступати в освітні релігійні заклади. У ЦК КПУ уповноважені РС РПЦ по УРСР надсилали списки і відомості про тих, хто виявив бажання навчатись у навчальних духовних закладах⁸⁴. Надсилалися навіть листи, в яких бажаючі стати семінаристами, зверталися з

проханням дізнатися про умови навчання тощо⁸⁵. На абітурієнтів збиралася детальна інформація з метою подальшої відповідної роботи з ними.

Значну роботу здійснювали партійні органи, щоб зменшити число бажаючих вступати у духовні навчальні заклади. Так, у 1959 р. в Одеській семінарії планувалося прийняти на перший курс 40 чоловік, однак заяв надійшло понад 80. З кожним, хто подав заяву була проведена індивідуальна робота. Для роботи з молоддю до Одеси запрошувалися працівники деяких райкомів партії і навіть з Молдавської РСР. Внаслідок такої «роз'яснювальної» роботи на екзаameni з'явилися лише 12 осіб, а 68 забрали свої документи. Зараховано було лише 7 осіб⁸⁶.

В 1959 р. владою було розпочато дії щодо закриття Київської духовної семінарії, а в 1960 р. вона була закрита⁸⁷. Така ж доля спіткала й Луцьку духовну семінарію, яка припинила своє існування у 1964 р.⁸⁸ У 1963 р. в семінарію подали заяви 12 абітурієнтів, частина з яких знялася з обліку за місцем проживання, щоб їх не знайшли радянські чиновники і не могли повпливати. 6 заяв за порадою місцевого уповноваженого було повернуто. На іспит прийшло лише 3 особи⁸⁹. На червень 1964 р. там нараховувалося 8 слухачів, з них на 4-му курсі навчалося 6 осіб, а на 1-му — 2. З останніми проводилася відповідна робота, щоб вони залишили навчання. В семінарії працювало 10 викладачів, з них 5 мали духовний сан⁹⁰. Про те як боролись радянські органи з духовною освітою свідчать виписки із засідання правління Волинської духовної семінарії від 23 квітня 1964 р. «Слухали: а) відпуски із семінарії вихованців першого класу Івана Мигаля і Михайла Кравчука по місцю їх проживання у зв'язку з тим, що громадськість колгоспів, де вони працювали до вступу до семінарії, вимагала їх повернення і яким на цій підставі паспортний

стіл м. Луцька відмовив у прописці в гуртожитку семінарії»⁹¹.

В період хрущовської боротьби з релігією читаються численні лекції на антирелігійну тематику. Так, у Мукачівському районі Закарпатської області за 4 місяці 1957 р. лекторами було прочитано 375 лекцій з атеїзму і проведено 564 індивідуальні бесіди з віруючими⁹². Розширювалась і тематика лекцій. У Тячівському районі (Закарпаття) тематика атеїзму включала 8 тем, а в 1957 р. — 25. В області читались лекції «Ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії і церкви», «Наука і релігія про будову всесвіту», «Про походження землі та інших планет», «Грім і блискавка», «Чи був Христос», «Хімія в боротьбі з релігійними чудесами», «Комети і метеорити», «Виникнення рослинного світу», «Затемнення сонця і місяця», «Як радянські люди перетворюють рослинний і тваринний світ», «Про радянські супутники Землі» та ін.⁹³, метою яких було «розвінчання» релігійної віри.

Лише у клубах Вінницької області за 11 місяців в 1959 р. було прочитано близько 15 тис. лекцій на антирелігійні теми, на Львівщині у 1959 р. було прочитано близько 13 тис. антирелігійних лекцій (у 1958 р. у два рази менше), у Херсонській області за 9 місяців — 9354 лекції (втричі більше, ніж за весь 1958 р.)⁹⁴. Для читання антирелігійних лекцій в Полтавській області у 1959 р. було виділено 1550 лекторів, які прочитали 17930 лекцій⁹⁵. Така величезна насиченість антирелігійної лекторської роботи спостерігалася впродовж всього періоду хрущовської антирелігійної кампанії.

Серед широкорозповсюджених лекцій, які читались, були й такі, що присвячувались окремим конфесіям, зокрема, такі як: «Сучасне православ'я і його суть», «Іудаїзм і його суть», «Сучасний баптизм і його ідеологія»,

«Хто такі п'ятидесятники (трясуни)», «Хто такі адвентисти 7-го дня (суботники)», «Хто такі старообрядці», «Хто такі істинно-православні християни»⁹⁶ та ін. В основі їх лежали «викриття» реакційної суті релігії, шкідливості релігійного світогляду тощо.

Здійснювалися заходи щодо скорочення релігійної обрядовості. На початку 1960-х рр. влада почала вимагати письмової згоди батьків під час хрещення дитини, яке мало відбутися лише у храмі⁹⁷. Перешкоди чинилися й виконанню інших обрядів.

Окрема увага в контексті боротьби з релігією приділялася введенню в побут нових обрядів та традицій. Український історик І. Романюк зазначає: «У кінці 50-х рр. — на початку 60-х рр. з ініціативи центру і республіканських керівних структур завирувала ідея запровадження нових радянських свят та обрядів. В усіх державних структурах створювалися спеціальні обрядові комісії, упорядковувалися будинки або спеціальні приміщення для здійснення обрядів»⁹⁸.

Часто з цією метою радянизувалися обряди дохристиянського походження. У кінці 1950 — на початку 1960-х рр. в Україні здійснюються спроби відродити масницю — старе народне свято. І вже на кінець 1960-х рр. воно під назвою «Проводи зими» ввійшло в побут в ряді міст та сіл, набувши нових рис та змісту⁹⁹. Здійснювалися спроби радянизувати популярне в народі свято Купала та інші свята дохристиянського походження.

Щоб переконати віруючих покинути лави нелегальних релігійних організацій, зокрема свідків Єгови, інколи застосовувалися прямі погрози та залякування. Типові приклади подаються в книзі І. Андрухів та П. Кам'янського, які пишуть: «... Особливо ефективними були такі «виховні заходи» як скликання сільського сходу або зборів

трудового колективу, де проживали чи працювали єговісти. Їхня присутність була обов'язковою. Спочатку всі вони слухали лекцію на атеїстичну тему, потім проводилось її обговорення з участю активу села чи колективу. Лекція та дискусія супроводжувались показом «компрометуючих» фотознімків про діяльність єговістських керівників вищої ланки. Наприкінці зборів, як правило, знаходився «ініціатор» з членів активу, який вимагав, щоб збори винесли загальну ухвалу такого змісту: «Якщо зараз присутні єговісти не відійдуть тут же на зборах від секти, то прохати радянський уряд, щоб їх виселили в Сибір». Після таких рішень, як правило, 10–15 єговістів тут же заявляли про свій вихід з релігійної громади»¹⁰⁰.

Релігійні течії в умовах релігійних переслідувань старалися відстояти своє існування. Так, в 1950-х рр. намагаючись пристосуватися до радянської реальності багато православних богословів модернізують бачення релігійних ідей заради збереження привабливості Церкви. Все частіше лунають вигуки модернізації різних сторін релігійно-церковного комплексу¹⁰¹. Перші ознаки посилення модерністських тенденцій появились в кінці 1950-х рр. В 1960-х рр. вони стають домінуючими в житті РПЦ. Модернізація включала в себе не лише відхід від традиції, а й теоретичне обґрунтування догматичної необхідності й канонічної допустимості нововведень. Фактично декларувалися й здійснювалися спроби реалізувати все те, що в 1920-х рр. намагалися втілити в життя обновленці. Ідеологи РПЦ стали більш критично ставитися до переказів церковної старовини. Про православ'я все частіше говорили, що воно звернене не в минуле, а в теперішнє і майбутнє. На повний голос озвучувалися вимоги про «необхідність оновлення церкви», щоб зберегти її максимальну адаптацію до нових соціальних умов. Відбувався

перегляд погляду на православ'я як на таке, що постійно змінюється, тоді як уявлення про нього як щось статичне, незмінне відкидалися. Було поставлено питання про відмову РПЦ від абстрактно-схематичного підходу до проблем сучасності загалом, і церковного життя зокрема. Погляд на те, що руське православ'я і його точка зору по релігійно-церковних питаннях завершені, відкидається на користь визнання того, що в ньому є багато невирішених проблем. Церква націлювалася на заміщення сліпої віри осмисленою релігійністю, намагання знайти спільну мову з представниками інших конфесій тощо¹⁰².

Неправославні релігійні організації зазнали найбільшого тиску. Так, за офіційними даними на 1961 р. число протестантських проповідників з 7 тис. чол. було скорочено до 3,6 тис. Кількість молитовних зібрань по релігійних громадах зменшувалося до 3 на тиждень, у попередні роки їх було навіть 6–10. Загалом релігійна мережа по Україні лише за 1960 р. скоротилася: по ЄХБ на — 7%, по АСД — на 8%, по Старообрядницькій церкві — 6%, Реформатській — 7%, Римо-католицькій — 13%, Іудейській — 38%¹⁰³. Більшість цих течій так і не змогли відновити ці втрати в кількості членів та громад до середини 1980-х рр.

Проти протестантських релігійних течій закритого типу, особливо нелегальних, насамперед п'ятидесятників та свідків Єгови, велася активна боротьба. На кінець 50-х — початок 1960-х рр. припадає 95% всієї атеїстичної літератури з критикою п'ятидесятництва. Щодо них та інших релігійних течій велася відкрите цькування. П'ятидесятникам судилося зазнати звинувачень у релігійних жертвоприношеннях, в т.ч. власних дітей тощо. Подібна інформація подавалася в радянській періодиці й атеїстичних брошурах. У 1961 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР затвердила інструкцію, згідно якої релігійні громади і групи віруючих,

«що належали до сект, віровчення яких носить антидержавний та марновірний характер» не допускалися до реєстрації. Серед них були: свідки Єгови, п'ятидесятники, істинно-православні християни, прибічники Істинно-православної церкви, адвентисти-реформісти і т.п.¹⁰⁴ Слід відзначити, що ряд релігійних організацій самі не прагнули до реєстрації, вважаючи, що це зробить їхню віру підконтрольною антихристиянському режиму.

Щоб прискорити зняття з реєстрації релігійних громад, розроблялися типові комбінації і схеми. Так, стосовно громади СХБ с. Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області було запропоновано скористатися деякими розбіжностями між пресвітером Я. Суярком та віруючими і тим, що три сини пресвітера не були членами громади, а старший був комуністом. Серед заходів пропонувалося провести роботу серед членів громади, щоб частина їх вийшла з неї; вплинути на синів, особливо комуніста, щоб розірвати договір на оренду приміщення під молитовний будинок¹⁰⁵ (сім'я Суяроків проживала в цьому будинку — прим. авт.).

До членів протестантських організацій і в тому числі легальних допускалися грубі, свавільні дії з боку адміністрації. У доповіді голови РСРК при РМ СРСР А. Пузіна «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» на Всесоюзній нараді уповноважених Ради (18 квітня 1961 р.) вказувалося, що в с. Старе Село Рокитнівського району Ровенської області в молитовний будинок під час богослужіння прийшли медичні працівники і зупинивши богослужіння, запропонували віруючим роздягнутися для здійснення щеплень. У с. Столби Дубнівського району цієї ж області перед будівлею громади євангельських християн-баптистів був установлений гучномовець, який включався лише тоді, коли відбувалися молитовні зібрання. В с. Раковець Іршавського району Закарпатської

області в молитовний будинок баптистів ввійшли чотири вчителі і поставили вимогу зупинити богослужіння, а один з них почав читати присутнім лекцію «Про реакційну сутність сектантства»¹⁰⁶. Як бачимо, місцеві керівники і діючі згідно їх наказів інші особи грубо порушували радянське законодавство.

Ось як оцінюється політика М. Хрущова щодо членів невеликих протестантських течій в Україні в книзі, яка написана адвентистом сьомого дня О. Опаріним: «На відміну від Сталіна при Хрущові не здійснювалося розстрілу віруючих, але незважаючи на це, здійснювалася ще більш огидна робота по дискредитації віруючих. Їм висувалися страшні звинувачення в убивстві дітей, статевих збоченнях, дармоїдстві, шпіонажі, зрештою їх оголошували психічнохворими, відправляли на примусове лікування в психіатричні клініки. Більш того, у батьків-християн відбирали малолітніх дітей на перевиховання... Над віруючими влаштовувалися показові народні суди, на яких вони піддавалися публічному осміянню й образам, а для багатьох ці суди закінчувалися і тюрмою»¹⁰⁷.

Зупинимося на розгляді окремих таких випадків. Як зазначалося вище, вдавалася влада і до запроторення до психіатричних лікарень. Так, доньку Ніну засудженого до позбавлення волі баптиста, забійника шахти м. Горлівка, після того як вона заявила, що відмовиться на суді від свідчень проти батька (отриманих за допомогою примусу і брехні), насильницьки було відправлено в Горлівську психіатричну лікарню, де вона перебувала півтора місяці. Після цього Ніна ще два місяці лікувалася в Донецькій обласній лікарні¹⁰⁸. Подібні випадки в цей період були непоодинокі.

Державні органи в своєму прагненні створити надійну агентуру серед віруючих ішли навіть на те, щоб їхні агенти

одружувалися з віруючими, членами нелегальних релігійних громад¹⁰⁹, про що згадували самі віруючі.

Проти керівництва та активних учасників релігійних організацій закритого типу було порушено кримінальні справи за ст. 209 «Кримінального кодексу УРСР», за якою лише у 1962 р. в Україні було засуджено 295 чол., 1963 р. — 80 чол.¹¹⁰ Загалом за 1961–1964 рр. в СРСР з релігійних мотивів було засуджено 1234 чоловіки¹¹¹. Лише у 1961–1964 рр. 74 віруючих було засуджено в Закарпатській області, 29 — в Ровенській, 24 — в Одеській, 25 — в Харківській, 20 — в Чернівецькій¹¹². Віра й слідування їй, таким чином, ставали в тоталітарній державі кримінальним злочином.

Український дослідник Б. Шапарь, даючи характеристику антирелігійній кампанії, що мала місце на рубежі 1950-х–60-х років, відзначав: «Націлена на усунення видимих проявів релігійності, вона супроводжувалася закриттям молитовних будинків, порушенням конституційних прав віруючих громадян, іноді відкритим знущенням над їхніми почуттями. Відомчі інструкції ставлять поза законом цілі напрями в протестантизмі..., в масовій свідомості формується вельми негативний вигляд сектанта — людини обмеженої, лицемірної, підступної і непорядної, готової на важкі злочини. Багато газет змагаються в галасливості фраз і все гучніше роздаються заклики «не панькатись із сектантами», посилити заходи застосування адміністративного впливу до їх лідерів»¹¹³. Одночасно, зазначає Б. Шапарь, напружувалась атмосфера в середовищі віруючих, що належали до невеликих релігійних течій. Створювався сприятливий ґрунт для ідеї неприйняття «світу», як ворожого віруючим; позиції найбільш консервативних релігійних лідерів посилюються¹¹⁴. Релігійна сфера, внаслідок витіснення багатьох релігійних форм у підпілля, ставала менш контрольованою.

Антирелігійна пропаганда у багатьох людей виховувала войовниче ставлення до віруючих, що належали до невеликих протестантських течій. Ряд людей висловлювалися, щоб до «сектантів» застосовували найсуворіші міри покарання, виселяли їх в окремі місця поселення. Слюсар Білгородського рибкомбінату (1923 р. народження, освіта середня) заявив: «Секти баптистів слід заборонити законом. Як у свій час було ліквідовано куркульство, так слід ліквідувати й баптистів»¹¹⁵.

Під жорстким тиском з вірою поривали не лише рядові віруючі, а й священники, керівники протестантських громад і навіть вищі посадові релігійні особи. Так, В. Терлецький і В. Дюгаванець, що очолювали «Крайовий комітет», тобто всю організацію свідків Єгови в нашій країні, порвали з вірою в Єгову¹¹⁶. Пізніше до них приєднався інший керівник свідків Єгови — К. Поташов¹¹⁷. Ряд тих осіб, що порвали з релігією до того часу, співробітничали з радянськими органами.

У радянські органи у справах релігії часто набиралися малоосвічені некомпетентні особи. Так, уповноважений РС РПЦ при РМ СРСР по УРСР вказував, що багато з обласних уповноважених мають низький культурний рівень, некомпетентні і т.д.¹¹⁸ Подібне стосується і уповноважених РСРК. Це проявлялось, зокрема, в тому, що уповноважені не завжди могли правильно ідентифікувати окремі релігійні течії і плутали їх.

Пригнічення в СРСР релігії та Церкви справедливо викликало обурення та протести на Заході. Так, у березні 1964 р. в Парижі відбувся мітинг на захист прав віруючих в СРСР, в якому взяло участь близько трьох тисяч осіб. Виступаючи на ньому, французький письменник, лауреат Нобелівської премії Ф. Моріак сказав: «Коли Христа розпинають в Москві, ми в Парижі чуємо його стогони на хресті»¹¹⁹.

В цьому ж місяці був створений міжнародний Комітет інформації про антирелігійне становище в СРСР. В нього ввійшли відомі діячі культури¹²⁰. Після мітингу в 1964 р. в Парижі аналогічні акції відбулися в різних містах світу. Подібні думки висловлювали представники західних компартій. Засудили гоніння на релігію в СРСР Р. Гароді та італійські комуністи¹²¹. Проте влада як правило мало реагувала на негативне ставлення Заходу до переслідування віруючих.

Нищення радянською владою релігії і Церкви призвело до вагомих зрушень (не в позитивну сторону) в менталітеті народу. Відомий український історик С. Білокінь в монографії «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» справедливо зазначив: «Найважливіше враження від історичного процесу ХХ століття — злам історичної традиції. Зв'язок часів перервався, багато рис нашого часу не впливають з попередньої культури українського народу. Вони не гомогенні» і «Коріння обрубано, душу нації погвалтовано»¹²². Наслідки подібних дій залишають вплив впродовж багатьох десятиліть, якщо не більше.

Таким чином, вищенаведена інформація дозволяє констатувати, що в період правління М. Хрущова в країні відбулися корінні зміни в політиці в сфері релігії. Влада відмовляється від виваженої критики релігії і примиренського ставлення до існування церковних інституцій та духовенства. Натомість, релігійні конфесії, духовенство стають об'єктом жорсткого тиску з боку держави і чиновників. Церква в умовах «близької перемоги комунізму» трактується як такий пережиток, що є однією з основних перешкод на шляху до цієї «перемоги». Посилюється антирелігійна пропаганда, закриваються храми, монастирі. Наступ на Церкву можливо б виглядав менш жорстким, якби він не здійснювався на фоні певної лібералізації суспільно-культурного життя.

Релігійні об'єднання в умовах жорсткої антирелігійної політики змушені були змінювати форми і тактику своєї діяльності, щоб пристосуватися до нових умов. У право-слав'ї це виявилось, зокрема, в модернізації церковного життя. Одночасно поширюються і підпільні форми існування релігійних течій, активізуються сектантські організації. Спротив антирелігійній активності з боку держави призводить до розколу в Союзі ЄХБ. В результаті несприйняття «Положення про Союз ЄХБ» та «Інструктивного листа», які докорінно мали змінити життя громад євангельських християн-баптистів (регламентація порядку богослужінь, заборона місіонерської діяльності тощо), відбувається розкол: частина віруючих стає в опозицію до керівництва ВР ЄХБ і пізніше утворює свої нелегальний центр — РЦ ЄХБ. В той же час релігійні організації, засновані в підпіллі, переставали бути підконтрольні органам радянської влади.

1.2. Політика в сфері релігії в епоху «застою»

Друга половина 1960-х–1980-х рр. характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що мали місце в кінці 1950-х — першій половині 1960-х, продовжують спостерігатися в більш м'якшій формі. Уже зразу ж після усунення Хрущова від влади, в грудні 1964 р. Верховний суд СРСР за участю КДБ проводить спеціальну нараду з питань порушення «соціальної законності» щодо віруючих. Голови Верховних судів союзних республік отримують доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр.¹²³ У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР була прийнята постанова «Про деякі факти порушення соціалістичної

законності щодо віруючих»¹²⁴. 13 серпня 1965 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла аналогічну постанову¹²⁵. Вона дала поштовх прийняттю подібних рішень місцевими радами. Так, у відповідному рішенні виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих від 23 вересня зазначалося: «Деякі віруючі за їх релігійні переконання були незаконно звільнені з роботи, подекуди службові особи проводили незаконні обшуки в молитовних будинках і квартирах віруючих. Перешкоджали віруючим зареєстрованих громад відправляти релігійні обряди та припускали інші адміністративні дії, спрямовані проти громадянських прав віруючих. Мали місце факти необґрунтованого притягання до кримінальної відповідальності віруючих»¹²⁶.

Радянське релігійне законодавство у зазначений період зазнає певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася кожну дію проти Церкви та релігії прикрити законом. Коли ж дії проти них носили явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася не на закон, а на конкретних чиновників.

Одним із перших нововведень в середині 1960-х рр. була зміна в структурі державних органів, які контролювали релігійну сферу. Згідно постанови РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. Рада в справах РПЦ і Рада в справах релігійних культів були реорганізовані в єдиний орган — Раду в справах релігій¹²⁷, а 10 травня 1966 р. було прийнято «Положення про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР», яке окреслювало функції та права цього органу¹²⁸.

Законодавчі ініціативи торкалися також обліку релігійних організацій та споруд, порядку розгляду скарг і заяв віруючих. 31 жовтня 1968 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР затвердила «Інструкцію про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і споруд, а також порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і

служителів культу». 18 квітня 1968 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян»¹²⁹. В останньому документі робився акцент на розгляді всіх документів громадян.

Два документи, які визначали відповідальність за порушення релігійного законодавства, було прийнято 26 березня 1966 р. Президією Верховної Ради УРСР. Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу» визначав порушення законодавства. В число подібних дій підпадало ухилення керівників релігійних організацій від реєстрації об'єднання в органах влади, порушення правил організації проведення релігійних зборів та інших акцій, організація і проведення служителями культу дитячих та юнацьких релігійних зборів, гуртків, що не мали відношення до відправлення культу. За подібні порушення передбачався штраф у розмірі 50 крб.¹³⁰

Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР» від 26 березня 1966 р. визначала порушення, які підпадали під кримінальну відповідальність. До них відносилися: примусове проведення зборів і здійснення оподаткувань на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення для масового розповсюдження звернень, листівок та інших документів, що закликали до невиконання релігійного законодавства; вчинення обманних дій з метою збудження релігійних марновірств серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших акцій, що порушували громадський порядок; організація і систематичне проведення занять з навчання релігії для неповнолітніх.

За цією постановою до кримінальної відповідальності могли притягнутись і чиновники за відмову у прийомі на роботу чи до навчального закладу, за звільнення з роботи

чи навчального закладу, позбавлення пільг та інших істотних обмежень громадян¹³¹. Як бачимо з документа, державні санкції могли бути застосовані і за порушення прав віруючих з боку чиновників, хоча ці слова були лише декларацією, які в реальному житті не знаходили втілення.

Проте навіть після зміщення М. Хрущова спостерігалися непоодинокі факти порушення законодавства з боку місцевої влади. Так, в 1967 р. голови сільрад сіл Варварівки Полтавської області, Алтинівки Сумської області та інших населених пунктів забороняли священнослужителям хрестити дітей без їх згоди¹³². В 1965 р. правління колгоспу с. Роставиця Ружинського району Житомирської області вирішило не подавати матеріали для призначення пенсії одному з колгоспників через те, що він «сектант»¹³³.

Владою також були здійснені кроки для посилення контролю над релігійними об'єднаннями. Постанова РМ СРСР, прийнята 1 квітня 1969 р., наголошувала на упорядкуванні справ реєстрації релігійних організацій, вживанні заходів щодо тих, які ухиляються від цього акту і поживлення роботи комісій та груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання¹³⁴. Контроль за релігійними організаціями був дієвою формою радянської політики в релігійній сфері.

Значна увага в боротьбі з релігією надавалася й атеїстичному вихованню. Так, 16 липня 1971 р. була прийнята постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», в якій зазначалось, що в ряді регіонів «партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів». Відповідно ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання¹³⁵.

Ставлення радянської влади до релігії яскраво ілюструє один з документів уповноваженого Ради в справах релігій (РСР) по УРСР, присвячений заходам по виконанню постанов ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. та ЦК КПУ від 31 липня 1971 р. «Про посилення атеїстичного виховання населення на 1971–1972 роки». В ньому зазначалося, що керуючись цими документами, апарат Ради «буде і надалі послідовно здійснювати політику Партії і Радянської держави по відношенню до релігії і Церкви, вести непримиренну боротьбу проти проявів примиренства до релігійної ідеології...»¹³⁶. Атеїстичне виховання в першу чергу спрямовувалося на молодь, якій влада улаштовувала позарелігійне майбутнє.

В Україні в цей період, крім згаданих вище постанов, було прийнято ряд інших документів, що стосувалися релігійного життя. Лише в першій половині 1970-х років ЦК Компартії України були прийняті наступні основні постанови: «Про роботу партійних організацій Івано-Франківської області по виконанню постанови ЦК Компартії України» від 11 липня 1968 року, «Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення» (жовтень 1970 р.); «Про посилення атеїстичного виховання населення» (серпень 1971 р., постанова прийнята на виконання відповідної постанови ЦК КПРС); «Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму» (листопад 1972 р.); «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР» (лютий 1973 р.); «Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами» (вересень 1973 р.); «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів» (березень 1974 р.); «Про утворення Ради в справах релігій

при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про склад Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (квітень 1975 р.). В лютому 1975 р. на засіданні Секретаріату ЦК обговорено питання «Про роботу партійних організацій республіки по підготовці і використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму»¹³⁷.

За даний період вийшли також такі основні постанови Ради Міністрів УРСР як «Про факти порушень релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавства про релігійні культу» (вересень 1970 р.); «Питання Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (про збільшення кількості працівників апарату)» (листопад 1972 р.); «Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцнення матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів» (травень 1973 р.); «Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про затвердження «Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (лютий 1975 р.)¹³⁸. 1 листопада 1976 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», яким було упорядковано і систематизовано правові норми, що визначали загальні питання діяльності релігійних організацій, питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній, розглядали майнові проблеми функціонування молитовних споруд¹³⁹. Як бачимо з вищезгаданих документів, кількість партійних та урядових постанов, що стосувалися релігійної сфери, які приймалися в ці роки, була неймовірно велика. Значна кількість постанов, що стосувалася релігійної сфери, була свідченням певною мірою декларативності дій. Оскільки, їх було багато, то ми відзначили найсуттєвіші. Насиченими за кількістю прийнятих постанов були і наступні роки.

Одночасно продовжувалася попередня практика насадження атеїстичного світогляду, в тому числі через впровадження радянської обрядовості. Виступаючи на XXV з'їзді КПУ перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький наголошував: «Активно сприяють вихованню трудящих нові радянські свята і обряди. Дуже важливо, щоб усі урочисті події громадського і особистого життя людини були насичені глибоким ідейним змістом, залишаючи незгладимий, пам'ятний слід»¹⁴⁰. Радянська обрядовість повинна була сприяти витісненню з побуту релігійних свят та обрядів. Ідейно-виховна робота, що здійснювалася та спрямовувалася парторганізаціями, повинна нести великий атеїстичний заряд, сприяти неприйняттю громадянами СРСР релігії у будь-якій формі та виявах¹⁴¹. Радянська обрядовість була «м'якою» формою атеїзації населення, яка не викликала активного спротиву.

Комуністична партія вимагала підвищення рівня і ефективності атеїстичної освіти. В 1960-і — початку 1970-х рр. було опубліковано ряд важливих праць, присвячених соціології та філософії релігії, які отримали авторитетний статус серед фахівців з атеїзму. Розвивалася марксистська психологія релігії. З 1971 по 1975 р. понад 30 докторських і сотні кандидатських робіт було захищено з різних аспектів атеїзму і критики релігії¹⁴². «Інтерес» до атеїстичної тематики в науковій сфері спостерігався і пізніше.

Важливе місце в атеїстичному вихованні відводилося ЗМІ і сфері культури. Атеїстичне виховання повинно було охопити якомога більше сфер людського життя.

Намагалася влада послабити релігійні впливи через зменшення кількості людей, що приймали участь в обрядах. Зокрема, була спроба обмежити кількість кумів у тих місцевостях, де були традиції залучати до кумівства багатьох людей¹⁴³ тощо.

Радянські органи контролювали також призначення кадрів в зареєстрованих релігійних громадах. Серед духовенства загально визнаним був факт, що влада відсіює «фанатиків» із числа бажаючих навчатись в духовних навчальних закладах, навчання там здійснювалось під контролем РСР, впроваджувались агенти КДБ в середовище студентів¹⁴⁴. Місцеві уповноважені в справах релігій визначали чи особи, які виявили бажання навчатись на біблейських курсах підходять на цю роль¹⁴⁵. Таким чином влада в ряди духовенства допускала осіб, які були підконтрольні державним органам чи лояльні до радянської влади.

У розмові з релігієзнавцем В. Єленським на початку 1990-х рр. В. Куроєдов, колишній уповноважений РС РПЦ, а пізніше уповноважений РСР зазначав, що в Україні жорстка лінія щодо церкви йшла від В. Щербицького. Останній «вважав, що на Україні занадто багато церков і що з цією ганьбою треба покінчити»¹⁴⁶. Однак він був ініціатором створення Ради в справах релігії при РМ УРСР, оскільки хотів більше самостійності в релігійних справах¹⁴⁷. Рада, що підлягала республіканському органу, давала цю можливість реалізувати на практиці.

Аналіз 174 публікацій у республіканських і обласних газетах за період 1977–1987 рр., здійснений релігієзнавцями, показав, що у кожній четвертій публікації віруючі зображувалися як облудні люди, з подвійною мораллю; ще 25% характеризували їх як зажерливих нероб, нечистих на руку; кожна п'ята згадувала про їх таємне минуле та їх керівників; в 16% публікацій висвітлювалися екстремістські вияви віруючих; у 18% була присутня дошкульна критика; і лише 8% відзначали, що більшість віруючих — це чесні і сумлінні працівники¹⁴⁸. Проте несправедливо критичних публікацій було значно менше, ніж у хрущовську добу.

В ряді періодичних видань, зокрема «Наука и религия», появляються статті, в яких критикуються автори, які ведуть атаки не проти релігійної ідеології, а проти віруючих, обзиваючи їх негідниками, брехунами тощо¹⁴⁹.

Релігійна мережа в ці роки значно зменшилася порівняно з післявоєнним періодом. На 1 січня 1968 р. в УРСР за офіційними даними діяло 5958 зареєстрованих громад різних конфесій, що об'єднували 3,9 млн. віруючих¹⁵⁰. Крім того, існували незареєстровані релігійні громади та групи. На 1 січня 1974 р. в Україні нараховувалося 7150 релігійних громад і груп, що належали до понад 20 релігійних течій. З них 5820 було зареєстрованих і 1330 — незареєстрованих. Найбільш масовою була РПЦ, яка нараховувала 4346 зареєстрованих громад, в тому числі 2709 (62%) в західних і 1637 — у 18 інших областях. Проте за відсутністю священників 533 парафії у 1973 р. фактично не діяли, а в 385 — богослужіння проводилися періодично — 5–10 разів на рік¹⁵¹. Православні храми на середину 1975 р. обслуговувалися близько 2800 священниками¹⁵². В досліджуваний період релігійна мережа поступово скорочувалася.

Впродовж кількох десятиліть суттєво впав відсоток віруючих щодо загальної кількості населення. Згідно даних РСР при РМ СРСР віруючі в СРСР на середину 1980-х рр. склали близько 10–20% від всього населення в залежності від регіонів. Вищі від цих даних були цифри, що називалися окремими релігійними діячами. Так, ієромонах Іннокентій (С. Павлов) викладач Ленінградської духовної академії зазначав, що лише кількість прихильників православ'я налічувалося від 12 до 20% від загальної кількості населення. Щорічний всесвітній звіт Об'єднаних біблейських товариств за 1984 р. подавав дані, згідно яких прибічників РПЦ становили в СРСР 19,5%¹⁵³. Проте в

Західній Україні відсоток віруючого населення був значно вищий ніж по СРСР загалом. Так, завідувач відділу пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ В. Григоренко у 1987 р. оцінював чисельність віруючих на Львівщині в 35–40% від загальної кількості населення¹⁵⁴, що на наш погляд занижена цифра.

В поданій вище інформації згадувалися як правило віруючі, які відвідували храми, хоча більшість з них робила це не регулярно, а частина з них 1–2 рази в рік, а то й рідше. Проте існувала група людей, які «сповідували» власну релігійність — особи з індивідуальними релігійними переконаннями. Багато було людей, що приховували власні релігійні погляди. Досить вагомою на той період була і кількість тих осіб, що вагалися між вірою і невір'ям. Саме за рахунок них в кінці 1980-х–1990-і рр. і зростає в основному контингент віруючих. Більшість радянських науковців намагалися уникнути розгляду цієї групи, оскільки її велика кількість перешкождала однозначно говорити про торжество атеїзму в країні.

Аналізуючи дані соціологічних досліджень проведених радянськими дослідниками від середини 1960-х до початку 1980 р., професор Канзаського університету В. Флетчер прийшов до висновку, що віруючі в СРСР складали близько 45% населення. Однак цей «середній» показник для регіонів з переважно російським населенням був високим, а для Західної України, Литви та республік, в яких поширеним був іслам — низьким¹⁵⁵. На наш погляд ця цифра більш точніше відображала істинний бік справи, ніж оцінки радянських дослідників.

В 1970-і–80-і рр. зниження рівня релігійності майже зупинилося. Дослідники бачили різні причини збереження релігійності в умовах атеїстичної державної політики. Так, англійський дослідник Т. Бісон відзначав, що важливим

фактором у збереженні релігійності було те, що віруючі вірили, що Церква виживе в оточенні безбожників¹⁵⁶. Інший західний дослідник Г. Сімон писав, що широкі релігійно-соціологічні дослідження сприяли усвідомленню, що релігія має силу привабливості, проти якої комуністична ідеологія мало що може запропонувати¹⁵⁷. Остання думка, на наш погляд, найбільш переконлива.

Важливим моментом в житті РПЦ в цей період є Помісний собор РПЦ 1971 р., який зібрався в зв'язку із смертю в квітні 1970 р. Патріарха Алексія. Собором було обрано нового Патріарха Пімена (Ізвекова), схвалено діяльність Синоду, висловлено задоволення ліквідацією Берестейської та Ужгородської уній, прийнято рішення про відміну клятв на старі обряди і на тих, хто притримується їх. Це давало можливість зупинити конфронтацію із старообрядцями¹⁵⁸.

Собор випрацював стратегію РПЦ на майбутнє, орієнтуючись на перехід процесу модернізації в більш спокійне русло, її стабілізацію. Було звернуто увагу на небезпеку секуляризації віруючих у процесі їх участі в суспільному житті. Тому в подальшому богослов'я стало більш обґрунтовувати догматично участь Церкви і віруючих у вирішенні суспільних проблем. Після Собору спостерігалося звуження масштабу перемін у релігійній сфері й обережність їх реалізації. Висовуючи якісь ідеї, богослови намагалися опертися на традицію, шукаючи обґрунтування в Отців Церкви і т.д.¹⁵⁹ Загалом можна говорити, що РПЦ в цей період відмовилася як від крайнього консерватизму, так і радикального модернізму.

Оскільки в радянському суспільстві важливу роль як засобу уніфікації мав відігравати екуменізм, то керівництво РПЦ під тиском влади робить більше кроків в цьому напрямі. В доповіді голови Ради в справах релігії при РМ

СРСР В. Курєдова на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. відзначалось, що керівництво Церков велике значення приділяло впровадженню екуменічної свідомості в маси віруючих. Служителям культу рекомендувалося більше читати проповідей на екуменічну тематику. В православних храмах почало практикуватися служіння з інославами. В. Курєдов зазначав, що надалі духовенство розраховує досягнути організації спільних богослужінь віруючих, що належали до різних конфесій¹⁶⁰. Синод РПЦ навіть прийняв рішення, згідно якого віруючі старообрядницької і Римо-католицької церков могли виконувати обряди (причастя) в Руській православній церкві¹⁶¹. Митрополит Никодим в «Журнале Московской патриархии» писав, що це рішення допоможе зміцнити братські стосунки РПЦ з РКЦ і старообрядництвом і таким чином полегшити шлях до віросповідної єдності¹⁶². Релігійний екуменізм з подачі влади мав на меті не що інше як централізаційні уніфікаційні наміри — бажання в майбутньому підпорядкувати віруючих єдиному центру, за допомогою якого значно легше здійснювати контроль і маніпулювати віруючими.

В період правління Л. Брежнєва спостерігається певне збільшення студентів семінарій та духовних академій РПЦ. Якщо в 1977 р. на денному відділенні навчалось 788 осіб, заочному — 814, то до 1981 р. ця цифра зросла відповідно до 900 і 1000–1100¹⁶³. В Одеській семінарії число студентів зросло із 120 в 1974 р. до 260 в 1980 р.¹⁶⁴ В 1977 р. було 15 аспірантів¹⁶⁵. Це є свідченням того, що влада зрозуміла, що жорстка непродумана політика в релігійній сфері сприяла до певної міри активізації релігійної віри і спонукала переходу частини віруючих в релігійне підпілля. Найбільше бажаних навчатися в духовних закладах було із Галичини та Закарпаття: у 1980–1983 рр. мешканці цих

регіонів подали 679 заяв (68% від загальної кількості в СРСР)¹⁶⁶. Проте навіть у цих областях існували місцевості, які лідирували за кількістю бажаючих стати священнослужителями. Так, 70% заяв, що були подані в цей період, припадають на Хустський, Тячівський та Іршавський райони. За 15 років 44 чоловіки стали священнослужителями із села Залісці Збарзького району Тернопільської області¹⁶⁷.

У «брежнєвську добу» практикувалося нагородження найвищих керівників РПЦ радянськими нагородами. 23 січня 1979 р. Голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ватченко вручив орден Дружби народів екзарху України митрополиту Київському і Галицькому Філарету. Як відзначалося в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня, митрополит був нагороджений за патріотичну діяльність на захист миру. В анотації до указу було додано, крім вищезазначеного, що екзарх був нагороджений і в зв'язку з 50-річчям з дня народження. Того ж дня голова Українського республіканського комітету О. Гончар вручив митрополиту Філарету почесну медаль радянського комітету захисту миру «Борцю за мир» і медаль Радянського Фонду Миру¹⁶⁸. Застосування політики «батоба і пряника» сприяло подальшому «одержавленню Церкви». В очах простих народних мас окремі представники духовенства сприймалися як сановиті державні чиновники. В народі побутували міфи про їх вплив на прийняття вагомих суспільно-політичних рішень тощо та надзвичайно високий освітній рівень рядових представників духовенства.

РПЦ також виступала в ролі фінансиста радянських миротворчих ініціатив. Так, в 1985 р. лише Івано-Франківська єпархія внесла у фонд миру понад 150 тис. крб.¹⁶⁹ Зрозуміло, що така добродійність РПЦ була викликана «побажаннями» з боку радянського керівництва.

В досліджуваний період мали місце і факти спротиву православного духовенства державній політиці в сфері релігії. Так, в серпні–вересні 1968 р. група священнослужителів (в т.ч. єпископів) і мирян подала звернення Патріарху Московському і всієї Русі Алексію, в якому зазначалося: Внутрішнє життя Руської православної церкви хворобливе і жалюгідне, не дивлячись на її уявне благополуччя, яке виявляється в її зовнішніх формах і діях...»¹⁷⁰. Критикувалася державна політика, яка призвела до такого становища.

Рівень релігійності більшості православних віруючих був невисоким. Секуляризація відбувалася не лише за рахунок кількісних показників, а й якісних. Публікації в «Журнале Московской Патриархии» так оцінювали стан релігійності православних віруючих в СРСР: «І як мало тих, хто в Світлі Христа бачить Світло і дорожить ним, а не відблиском тимчасового земного благополуччя» (митрополит Новгородський і Ленінградський Антоній)¹⁷¹, «Наша історична епоха характеризується глибокою внутрішньою суперечливістю. Призваний до єдності в Христі світ все більше об'єднується за переказом людським, за стихіями світу. ...Сьогоднішній світ... значною мірою є світом нехристиянським, нецерковним» (митрополит Мінський і Білоруський Філарет)¹⁷², «Але істинних храмів духовних серед християн не так уже багато, і в серцях багатьох ледь лише жевріють вогники слабкої віри і знаходить Пречиста Богоматір в душах багатьох християн замість духовних храмів-палаців знову як «в давнину Віфліємські земляні печери» (священик В. Новинський)¹⁷³.

«Настольная книга священнослужителя» давала таку соціально-демографічну характеристику православним парафіянам: «...Більшість теперішніх парафіян люди літні, хворобливі й самотні»¹⁷⁴; «В масі своїй парафіяни

відносяться до категорії мало- чи середньокваліфікованих робітників, службовців і селян; якщо ще врахувати те, що переважна більшість віруючих — люди літні і старі, які не зуміли, як правило, отримати повноцінної освіти і повністю позбавлені систематичних знань про Церкву, таїнства і догматику...»¹⁷⁵. Цю характеристику можна застосувати до віруючих, що належали до більшості конфесій діючих в Україні. В той же час як духовенство, так і дослідники наголошували на відсутності релігійної віри в більшості молодих людей, навіть тих, що інколи відвідували храми. Радянський дослідник М. Гордієнко у своїй монографії «Сучасне російське православ'я», виданій у 1983 р. зазначав: «Духовенство єдинодушно визнає, що молодь частіше всього заходить в храм не з релігійних мотивів, а з цікавості: подивитися на незвичайну обстановку, послухати спів хору»¹⁷⁶. Остання характеристика підходила і для частини старших відвідувачів храмів.

У «брежнєвську добу», порівняно з попереднім періодом, загалом спостерігалось певне послаблення тиску не лише на РПЦ, а й на інші релігійні об'єднання, хоча воно мало свої нюанси в залежності від ситуації. Так, певне послаблення тиску на греко-католиків у середині 1960-х рр. змінилось акціями проти них, починаючи з жовтня 1968 р. Впродовж кінця 1968–1969 рр. було здійснено обшуки і допити багатьох греко-католицьких священників¹⁷⁷. Цей наступ на греко-католиків був зумовлений їх деякою активізацією в Україні, що в свою чергу спричинила легалізація Греко-католицької Церкви в ЧССР 13 червня 1968 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР у квітні 1969 р. відзначала: «Особливість Закарпаття і в тому, що ця область — прикордонна... Тут же широко розповсюджуються чеські «ліберальні» газети та інші видання, що

допускають наклеп на соціалізм, займаються вихвалянням релігійних свобод в Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих, закликають їх кидати православ'я і переходити в унію»¹⁷⁸. Показовим є такий факт. З 6 священників, направлених з СРСР в Чехословаччину для утвердження православ'я перед подіями 1968 р., 4 перейшло в унію¹⁷⁹. Активізація греко-католиків в цей період спостерігалася також в Галичині та Закарпатті.

В 1970–80-і роки Греко-католицька церква продовжувала бути чинником впливу на населення західної України. На Івано-Франківщині, на нашу думку, порівняно з іншими західноукраїнськими областями, Греко-католицька церква мала сильніші позиції. Вплив греко-католицизму в другій половині 1970-х років був особливо сильним в містах Івано-Франківську, Коломиї, Долині, селах Бубнище, Церковна, Танява, Гошів, Белеєв Долинського району, Прибилів, Надорожна, Бортники, Гостів Тлумацького району, Кліщівка і Помонята Рогатинського району, Тарновиця і Клубівці Івано-Франківського району, в деяких селах Галицького і Косівського районів¹⁸⁰.

Впродовж одного-півтора десятиліть релігійна мережа Греко-католицької церкви в ряді регіонів майже не змінилася. Численною греко-католицька мережа залишилася й у другій половині 1970-х років. На одному із семінарів партійних та радянських працівників повідомлялося, що на Львівщині мешкає 126 греко-католицьких священників, Закарпатті — 57, Івано-Франківщині — 47 священників, 97 ченців і черниць, Тернопільщині — 24 священники і 60 черниць¹⁸¹. В Івано-Франківській області на 1 листопада 1978 р. було обліковано 45 греко-католицьких священників та 117 колишніх черниць¹⁸². Згідно іншого документа, на

20 березня 1977 р. на Івано-Франківщині було виявлено 49 греко-католицьких священиків і 127 черниць¹⁸³. Ці цифри більш-менш співпадали з даними радянських органів за 1960-і рр. і були занижені порівняно з реальною ситуацією. Слід відзначити, що за віком священики розподілялися наступним чином: від 45 до 50 років — 4 осіб, від 51 до 60 років — 5 осіб, від 61 до 70 років — 25, понад 70 років — 15. 21 з них мали вищу духовну освіту, інші — середню, 11 працювали на різних підприємства та в організаціях, стільки ж були пенсіонерами, а 27 чоловік утримувалися рідними¹⁸⁴.

Нездатність влади подолати катакомбну Греко-католицьку церкву стала причиною спроби, зініційованої, очевидно, КДБ, домогтися визнання Греко-католицької церкви у формі «римо-католицької Церкви східного обряду» весною 1978 р. Тоді ж була створена ініціативна група з п'ятох священиків. Згідно складеного ними проекту статуту передбачалося проведення римо-католицької служби церковно-слов'янською або українською мовою та ін. В червні 1978 р. цей проект статуту був переданий в РСР в Москву¹⁸⁵. Реалізація цієї спроби призвела б до більшої контрольованості греко-католиків з боку влади, однак її не було втілено в життя.

У «брежнєвську добу» переслідування греко-католиків, як ми зазначали раніше, було менш сильним, ніж раніше. Державні органи часто, знаючи про греко-католицькі богослужіння, закривали на них очі. Так, у 1981 р. під час допиту єпископа Іоана Семедія співробітником КДБ, останній лиш зауважив, щоб на богослужіння не збиралися більше дванадцяти осіб, інакше вони будуть вважатися несанкціонованим мітингом¹⁸⁶. Влада сподівалася, що греко-католицизм, не маючи зареєстрованих релігійних організацій та духовенства, вимре сам по собі.

Радянські органи в боротьбі з греко-католицизмом зайняли непослідовну позицію. Не намагаючись відкрито боротися з ним, вони применшували значення греко-католицького фактору. Так, в документі «Про ситуацію в середовищі уніатів в області» (Івано-Франківській — прим. Б.П.М.) від 1 серпня 1988 р. за підписом секретаря Івано-Франківського обкому КПУ І. Посторонка вказувалось, що якщо у 1970 р. греко-католики становили 16% віруючих, то на середину 1988 р. — лише 3,5%¹⁸⁷. І тут же в цьому документі мова йде про активізацію греко-католиків¹⁸⁸.

Розширення видання релігійної літератури РПЦ у цей період теж значною мірою зумовлювалося боротьбою з греко-католицизмом, оскільки вагома частка її йшла в західні області. Після 1968 р. сильно обмежений дозвіл на видання релігійної літератури було дещо розширено, очевидно для того, щоб зупинити циркуляцію недозволених та нелегальних матеріалів. А опублікована в СРСР література проходила цензуру¹⁸⁹. У серпні 1968 р. відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ підтримав пропозицію уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР про видання на замовлення екзарху українського православного молитовника (тираж до 100 тис. прим.) та відновлення випуску у м. Львові щомісячного журналу екзархату «Православний вісник» (тираж — 10 тис. прим.). «Ці видання для віруючих, — як зазначалося в доповідній записці завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Шевеля від 10 липня 1968 р., — були б протиставлені ворожій нам літературі, яка різними шляхами розповсюджується уніатами серед населення»¹⁹⁰.

Необхідно відзначити, що зв'язок греко-католиків з своєю Церквою також здійснювався через радіопередачі

(що систематично велись з Ватикана, Польщі, ФРН, США), поштовий канал (переписка з родичами з Польщі, посилки, передачі і т.д.). Через родичів та знайомих з Польщі привозили літературу (книги, календарі), предмети церковного вжитку, хрестики, медальйони із греко-католицькою символікою, портрети і медальйони із зображенням Папи тощо¹⁹¹.

Продовжували боронити свої позиції в цей період і римо-католики. На березень 1969 р. в УРСР діяло 117 римо-католицьких громад з кількістю осіб, що відвідували костьоли та каплиці, понад 64 тис.¹⁹² А загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно вища. Серед поляків та угорців, що проживали в УРСР, відсоток релігійності був набагато вищим, ніж серед українців. РКЦ служила для них в УРСР етнічним інститутом, що теж впливало на рівень їхньої релігійності.

Обмежена лібералізація релігійно-церковного життя в середині 1960-х рр. вплинула й на процеси, що відбувалися в протестантських громадах. У 1966 р. з'їзд ЄХБ офіційно скасував «Положення про союз євангельських християн-баптистів в СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам» 1960 р. Був прийнятий новий статут. Одночасно було засуджено діяльність ініціативників¹⁹³. Проте конфлікт продовжувався, хоча деякі громади почали залишати ряди ініціативників і повертатися в лави ЄХБ. Зокрема, в Донецькій області так вчинили групи віруючих міст Єнакієвого, Горлівки, Краматорська¹⁹⁴. Дані дії здійснювалися, з одного боку, завдяки відмові ВР ЄХБ від найбільш неприйнятних з боку багатьох ініціативників положень, а з іншого — через те, що влада жорстко ставилася до діяльності нелегальних релігійних організацій.

Ініціатори розколу в євангельському християнстві-баптизмі намагалися переглянути суспільну і церковну

концепцію об'єднання. Вони намагалися нейтралізувати участь віруючих в суспільному житті й ізолювати його вплив, здійснювати будь-яку церковну діяльність, особливо місіонерську у різних формах, не рахуючись з «соціалістичною» дійсністю, нормами радянського законодавства тощо¹⁹⁵. Власне кажучи, вони хотіли жити згідно своєї віри, а не радянських законів, ворожих їм.

На кінець 1979 р. в УРСР діяло 1103 громади та групи ЄХБ (в іншому документі фігурує дещо більша цифра¹⁹⁶), до складу яких входило 106 тис. віруючих. Слід відзначити, що значним був відсоток зростання молоді — членів громад ЄХБ. За 5 років ця частка молоді зросла удвічі і становила близько 10%, а в Одеській області — 19,2%, Херсонській — 16%, Запорізькій — 14%. В багатьох громадах ЄХБ в Ровенській та Волинській областях молодь складала більше половини нового поповнення¹⁹⁷. Найбільше громад було у Волинській — 79 громад (10017 осіб), Донецькій — 62 (9547), Київській — 74 (5272), Ровенській — 130 (15223), Чернівецькій — 66 (7253). В Хмельницькій та Черкаській областях, хоча і було більше 60 громад у кожній (61 і 62 відповідно), однак вони були відносно малочисельні — 3770 і 3663 осіб. Найменше громад ЄХБ було на Івано-Франківщині — 8 (463 особи)¹⁹⁸.

Значна кількість громад та віруючих, як ми зазначали раніше, перестала підпорядковуватися ВР ЄХБ в результаті розколу в 1960-х рр. 19 квітня та 17 травня 1969 р. між ВР ЄХБ та РЦ ЄХБ мали місце діалоги. Однак об'єднання не відбулося, занадто різними були позиції по різних питаннях і, зокрема, щодо ставлення до радянського релігійного законодавства¹⁹⁹. Зрозумівши, що ліквідація розколу неможлива за даних умов, влада здійснює ряд інших кроків, щоб мати змогу контролювати

баптистів-ініціативників. В роки розколу, найбільш сприятливі для РЦ ЄХБ, лідери ініціативників повели за собою 10–15% євангельських християн-баптистів в СРСР. Однак ці дані приблизні внаслідок суворої конспірації серед прибічників РЦ ЄХБ²⁰⁰. За офіційними даними на середину 1966 р. в УРСР прибічниками РЦ ЄХБ стало близько 5 тис. віруючих. Найбільше їх припадало на Одеську (827 осіб, 29 груп), Дніпропетровську (600 осіб, 12 груп), Харківську (540 осіб, 16 груп), Донецьку (530 осіб, 13 груп), Київську (511 осіб, 16 груп) області²⁰¹. На території УРСР на початок 1975 р. продовжували діяти 153 групи і 3 громади прибічників РЦ ЄХБ, які об'єднували близько 5 тис. віруючих²⁰².

У 1970-х рр. було дозволено реєстрацію деяких громад РЦ ЄХБ. Цим кроком влада намагалася розколоти лави прибічників Ради Церков. Як наслідок, з'являється новий різновид євангельсько-баптистських церков — «автономні церкви»²⁰³ⁱ. В їх числі були громади в таких містах як Київ (700 членів), Харків. На 1 січня 1986 р., за даними ВР ЄХБ, в СРСР було зареєстровано автономно 71 церкву ЄХБ²⁰⁴. На кінець 1975 р. в УРСР подали клопотання про реєстрацію 27 громад баптистів-ініціативників, з них 11 громад (511 осіб) висловили бажання зареєструватися автономно, 16 громад (1189 осіб) — як громади РЦ ЄХБ²⁰⁵. Багато громад намагалися отримати реєстрацію, пожертвувавши частиною своєї свободи, стомившись від боротьби з радянським режимом, яка спричиняла репресії щодо віруючих.

В другій половині 1960–х рр. і пізніше мали місце сприятливі процеси і для легалізації п'ятидесятництва. У 1968 р. була дозволена реєстрація п'ятидесятницьких церков незалежно від ВР ЄХБ²⁰⁶. В 1969 р. Рада в справах релігій зробила спеціальне пояснення, в якому рекоменду-

вала місцевим органам не чинити перепон на шляху об'єднання віруючих-п'ятидесятників із зареєстрованими громадами ЄХБ, а в окремих випадках реєструвати п'ятидесятницькі громади на автономних засадах при умові відмов їх від окремих п'ятидесятницьких обрядів і виконання радянського законодавства²⁰⁷. Це дозволило частині п'ятидесятницьких громад вийти із підпілля.

Для п'ятидесятництва як для баптизму притаманними були явища жорсткої опозиції офіційній лінії прорадянського керівництва течії. Так, у п'ятидесятництві була випрацьована ідеологічна платформа, яка називалася «Братською бесідою з питання влаштування церков християн віри євангельської». Вона співпадала в ряді моментів з тим, що проповідували ідеологи Ради церков ЄХБ. В окремих пунктах вони пішли далі. Зокрема, служба в армії оголошувалася такою, що знаходиться в протиріччі з християнським віровченням²⁰⁸.

Для п'ятидесятників особливості їх віровчення і культової практики були дуже важливі і вони намагалися відстоювати їх, незважаючи на тиск з боку влади. Конкретний приклад, що фігурує в архівних документах, є поведінка частини віруючих автономної громади ЄХБ м. Кіровограда, які відстоювали недоторканість п'ятидесятницьких догм та традицій (говоріння на «іншомовах», омивання ніг, «духовне хрещення» і т.д.)²⁰⁹. Відмова від ряду п'ятидесятницьких традицій, зокрема глосолалії, фактично означала відмову від своєї віри, конфесійної належності і відповідно не могла сприйнятися більшістю п'ятидесятників.

Після отримання дозволу на реєстрацію багато громад ряду релігійних течій (баптистів-ініціативників, п'ятидесятників), які діяли раніше нелегально, не бажали реєструватися. Так, уповноважений Ради в справах релігій

по Одеській області В.Коновалов щодо п'ятидесятників зазначав, що свою відмову реєструватись вони пояснювали такими словами: «Ви і так всіх нас знаєте, навіщо нам ще записуватися», «Свобода совісті передбачає, що вірити в бога це особиста справа кожного. Церква в нас відокремлена від держави, тому ми ні перед ким не повинні звітуватися в тому, що віримо» і т.д.²¹⁰. Активіст п'ятидесятницької громади з с. Дмитрівки Татарбунарського району (Одеська обл.) Т. Димов заявив: «Ми в реєстрації колись то були... Від нас вимагали дані про членів, про тих, кого хрестити будемо. Ми такі дані давати не хочемо. Ви бажаєте шляхом реєстрації нав'язати нам православну віру... Загалом, коли ми будемо зареєстровані, то нам лише обряди дозволять виконувати, а віри у нас не буде. Обряди же нас не врятують»²¹¹. Один з активістів громади ЄХБ с. Бакумівка Рокитнянського району Київської області В. Белобров заявив: «Хоча ви нас і штрафуйте, реєстраційні документи ми не візьмемо. Цим ми порушимо вимоги Біблії»²¹². Представники одних релігійних течій, відмовляючись від реєстрації, розглядали її як одну з форм боротьби радянської влади з релігією і їхньою течією зокрема; інші вважали, що реєстрація порушує вимоги Біблії.

Слід відзначити, що формально багато сект, які не були зареєстрованими, не вважалися забороненими. Так, у листі Ради в справах РПЦ до головної редакції УРЕ зазначалося: «Треба слово «заборонені» замінити: не підлягають реєстрації органами влади. Це тому, що закону, який забороняє ці секти немає, а осудження окремих осіб (в першу чергу керівників) є результатом конкретних злочинів»²¹³.

В середині 1960-х рр. здійснюються спроби ліквідувати розкол в об'єднанні АСД. У січні 1965 р. представники всіх

угруповань і центрів зустрілися на з'їзді в молитовному будинку Київської громади. Оскільки на ньому було більше «мацанівців», то вони отримали перемогу. П. Мацанова було обрано керівником з'їзду. Почалися «чистки», жертвами яких стали керівники переможених. Ці дії нового керівництва підтримувала Рада в справах релігій²¹⁴. Розкол в середовищі АСД продовжував мати місце.

Існування багатьох угруповань АСД, яке, здавалося, повинно було бути вигідним комуністичній владі, не стало таким в реальності. Угруповання АСД почали змагатися між собою, хто приведе в свої ряди більше людей, хто більше поширить релігійних книг тощо. Тому влада починає думати про об'єднання різних груп. З адвентистських кафедр почали лунати заклики до об'єднання. Були здійснені спроби примирення²¹⁵. На початку 1970-х рр. було відновлено зв'язки з Генеральною конференцією, яка з дозволу влади почала втручатись у справи радянських адвентистів з метою подолання розколу²¹⁶. У 1981 р. розкол було ліквідовано²¹⁷.

Усунення М. Хрущова від влади призвело й до полегшення становища свідків Єгови. В червні 1965 р. Верховний Суд УРСР виніс вирок про те, що єговістська література не є антирадянською, а релігійною, й не містить наклепів на державно-суспільний лад. Відповідно віруючих перестали арештовувати за читання літератури. Проте арешти за проповідь продовжувалися²¹⁸. Полегшенням для свідків Єгови став Указ президії ВР СРСР №4020-VI від 30 вересня 1965 р. про звільнення свідків Єгови, вивезених в Сибір в 1951 р., від режиму спецпоселення. Вони могли виїжджати в будь-яку місцевість СРСР, крім колишнього місця проживання²¹⁹. Цей жест влади призвів до поширення єговізму по всій країні.

В кінці 1960-х рр. для контролю над діяльністю свідків Єгови КДБ активно впроваджує в їхні громади своїх агентів і провокує за їх допомогою розкол²²⁰. Продовжуються арешти свідків Єгови за відмову служити в лавах радянської армії.

Поступово в УРСР зростала частка віруючих, які не ототжнювали себе з жодною релігійною організацією, оскільки вони не поділяли багато релігійних догматів. Подібні процеси відбувалися і в інших країнах. Так, в Нідерландах таких осіб в 1909 р. було 5%, а в 1960 р. — 18,4%²²¹. Рух в напрямку індивідуальної релігійності з кожним десятиліттям поглиблювався в усьому світі.

Не зважаючи на певні послаблення у сфері релігії після усунення від влади М. Хрущова, до віруючих часто застосовували штрафні санкції, і навіть притягували до кримінальної відповідальності. Так, М. Климошенко та Г. Арнаутов (голова і пресвітер незареєстрованої ЄХБ) 25 вересня 1980 р. були засуджені до 2 років позбавлення свободи в ВТК (перший — загального режиму, другий — суворого) за організацію в м. Херсоні у 1970 і 1980-х роках групових релігійних дій і участь в них. Раніше вони неодноразово попереджалися щодо припинення цих зібрань²²². Д. Чумак (свідок Єгови) 13 липня 1980 р. народним судом Микитівського району м. Горлівки був засуджений на 3 роки позбавлення волі з утриманням в ІТК загального режиму за відмову служити в збройних силах під приводом релігійних переконань²²³. Такий же вирок за відмову служити отримав житель м. Тореза М. Івань (свідок Єгови)²²⁴. Житель м. Харцизька Донецької обл. Є. Пушков (регент незареєстрованої громади ЄХБ) 5 серпня 1980 р. був засуджений на 3 роки позбавлення свободи в ІТК загального режиму за незаконну організацію релігійного зібрання і організацію спротиву працівникам міліції²²⁵.

Один з керівників РЦ ЄХБ Г. Вінс кілька раз був засуджений до позбавлення волі (в 1966 р. на 3 роки і в 1974 р.)²²⁶. Під тиском зарубіжної громадськості був висланий за межі СРСР.

Інколи віруючим висувалися абсурдні звинувачення. Судом м. Миколаєва були засуджені троє віруючих, яким інкримінувалося звинувачення, що вони «розпивали вино із однієї чаші, тривалий час молились на колінах із закритими очима». Навіть голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов у своїй доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. мусив поставити питання: «В чому ж тут склад злочину?»²²⁷.

Всього лише в 1980 р. за релігійними мотивами було засуджено 219 чоловік, з них 17 — членів РПЦ, 3 — ЄХБ, 55 — свідків Єгови, 5 — адвентистів-реформістів, 12 — РЦ ЄХБ, 14 — незареєстрованих п'ятидесятників, 4 — віруючих інших конфесій²²⁸. Із загального числа 219 судових справ, 66 були присвячені відмові від служби в збройних силах, 113 — спротиву органам влади, 12 — розповсюдженню «наклепницьких» листів, 10 — виступам проти законодавства про культу, 11 — спекуляції предметами культу, 2 — дармоїдству, 5 — іншим причинами²²⁹. Влітку 1983 р. Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР (громадська організація) надіслав Асамблеї ВРЦ у Ванкувері свідчення, в якому говорилось, що зросло число віруючих, які знаходяться в ув'язненні (на той час близько 300 осіб), і 25000 п'ятидесятників висловили своє бажання виїхати за кордон, однак їм відмовили²³⁰.

Чимало в другій половині 1960-х — першій половині 1980-х рр. спостерігається притягування віруючих до адміністративної відповідальності. Загалом, лише у 1967 р. до адміністративної відповідальності в УРСР було притягнуто

400 осіб²³¹. Найчастіше до адміністративної відповідальності притягувалися представники протестантських громад. Влада намагалась обмежити розширення мереж цих течій, поклавши край їхній місіонерській діяльності. Оскільки ці течії не вбачали свого існування поза нею, це призвело до великої кількості порушень.

У 1979 р. було зафіксовано 540 ухилів віруючих від виконання громадянських обов'язків (у 1976 — 271, 1977 — 327)²³². У 1979 р. було оштрафовано за порушення законодавства про культу 812 осіб (1976 — 660, у 1978 — 786). З них оштрафовано було 157 осіб, що належали до РПЦ, 126 — до зареєстрованих сектантських течій, 513 — до незареєстрованих сектантських течій, 16 до інших²³³. Репресії в цей період швидше були не спробами покарання за релігійну діяльність, а намаганням відлякати віруючих від виходу за межі дозволеного радянським законодавством.

У 1980 р. за порушення законодавства про релігійні культу була оштрафовано 1652 осіб, а в 1980 р. і першій половині 1981 р. за організацію «сектантських зібрань, навчання дітей релігій, розповсюдженні релігійної літератури та інші дії, пов'язані з порушенням радянського законодавства про релігійні культу до кримінальної відповідальності було притягнуто 193 особи»²³⁴. Як бачимо число віруючих, які притягались до кримінальної та адміністративної відповідальності за «порушення» в релігійній сфері, було значним.

Мало місце і позбавлення батьківських прав віруючих, що належали до нелегальних релігійних організацій, якщо було виявлено, що батьки активно втягують дітей в релігійні справи²³⁵. Звичайно, крім релігійного виховання, наводились інші звинувачення, однак окремо на них ніхто б не звернув уваги.

В умовах радянського режиму в СРСР дуже глибоко віруючі люди, навіть самими представниками духовенства сприймалися як не зовсім нормальні. Так, в архівній особистій справі, що знаходилася в Свято-Успенській Жировецькій обителі, в адрес отця Пафнутія, пізніше скитоначальника Китаївської пустині, який прийняв у великій схимі ім'я Феофіл, висувалося звинувачення в тому, що він замість належного йому курортного лікування здійснював паломництво по святих місцях²³⁶.

Дещо відмінним було ставлення до Церкви в період правління Ю. Андропова. Канадський дослідник Д. Поспеловський зазначає, що в цей період в релігійній політиці простежується двоїстість. З одного боку спостерігається посилення репресій проти інакомислячих, в тому числі віруючих, переслідуваних за місіонерську діяльність, катехізацію, розповсюдження літератури релігійного змісту²³⁷. (Переважно жертвами цих репресій ставали не православні віруючі — Б.П.М.). З іншого боку ліберальним було ставлення до РПЦ: «... В 1983 р. РПЦ був повернутий Свято-Данилівський монастир і хоч рішення про його повернення формально було підписано ще Брежнєвим перед самою смертю, країною тоді вже керував Андропов і церковні кола в Росії цілком оправдано приписують заслугу його повернення особисто Андропову, як і ледве не подвоєння при ньому чисельності учнів в духовних школах... В ці ж роки голова РСР Куроєдов підкреслював, що обмеження кар'єри чи доступу у вузи через релігійні причини — кримінальний злочин»²³⁸.

Проте число відкритих при Ю. Андропові храмів було мізерним. Д. Поспеловський пояснює причину певних поступок РПЦ з боку Ю. Андропова тим, що він як колишній голова КДБ добре розумів реальну ситуацію в країні і знав, що країна і господарство перебувають на межі

катастрофи, вимоги про відкриття церков стають більш наполегливими, а віруючі були найбільш совісною та роботящою частиною населення²³⁹. Однак поступки в релігійній сфері стосувались в основному РПЦ. Більшість релігійних течій перебувала поза «зоною лояльності» з боку влади.

В той же час червневий пленум ЦК КПРС 1983 р. наголошував на активізації пропаганди науково-матеріалістичних поглядів серед населення, приділенні більшої уваги атеїстичному вихованню, наполегливому впровадженню радянської обрядності²⁴⁰.

Більш жорстку позицію щодо Церкви, вважає Д. Поспеловський, зайняв режим М. Черненко. Влада намагалася навіть скасувати рішення про відновлення з руїн Свято-Данилівського монастиря і лише після отримання «цінних подарунків і обіцянки, що там буде не монастир, а адміністративний центр Церкви з персоналом Відділу зовнішніх церковних зв'язків, діяльність якого була вигідна радянській владі, заборону було знято». (Проте монастир все ж таки пізніше було відкрито)²⁴¹.

Однак жорстких партійних документів, спрямованих на боротьбу з релігією в 1984 р., прийнято не було. В квітні 1984 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому розглядалися питання шкільної реформи. На питаннях атеїзму не акцентувалось уваги²⁴². В червні 1984 р. відбувся ще один пленум ЦК КПРС, постанова якого була присвячена роботі з комсомолом, і лише наголошувала на тому, щоб «закрити всі канали проникнення... безідейності...». Покладалося завдання «розробити і здійснити систему мір..., щоб всі форми дозвілля сприяли випрацюванню атеїстичних смаків»²⁴³. Загалом можна стверджувати, що радянське керівництво за період перебування М. Черненка на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС намагалася проводити в

релігійній сфері політику часів перебування на чолі Компартії та держави Л. Брежнєва.

Певна відповідальність за посилення антирелігійної політики за правління М. Черненка лежить на М. Горбачові. Він займався ідеологією в той період і його «правління» почалось значно раніше смерті Черненка. Передова стаття «Наступ нашої ідеології» опублікована в газеті «Правда» 12 січня 1985 р., в якій ставилася вимога посилити боротьбу проти релігії, націоналізму та буржуазної пропаганди і т.д.²⁴⁴, з'явилася не без його згоди.

В старому атеїстичному дусі була складена і прийнята на XXVII партійному з'їзді (лютий 1986 р.) Програма КПРС. В ній наголошувалось: «Партія надалі використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи образи почуттів віруючих». До найважливішої складової атеїстичного виховання входило поширення нових радянських обрядів і звичаїв поряд з підвищенням рівня освіти, трудової і громадської активності²⁴⁵.

Продовжувалося знищення храмів і в перші роки горбачовської перебудови. Так, в 1986 р. був зруйнований давній храм Св. Троїці в с. Мала Осниця Маневицького району Волинської області²⁴⁶. Однак середина 1980-х була кінцем перебування Церкви та релігії в становищі переслідуваних, таких, які згідно декларацій влади, перешкождали розвитку суспільства.

В 1986 р. публікації, в яких робляться випадки проти віри, досить поширені, однак вони втрачають свою агресивність. До питань віри все більше звертаються у своїх творах радянські письменники. Друга половина 80-х рр. є поворотним моментом в становищі віруючих та релігії в СРСР. Керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим в умовах

кризи радянського суспільства, потребуючи підтримки інтелігенції, змушене було йти на поступки, в тому числі і в релігійних питаннях. Не останній момент відіграло і ставлення Заходу.

Релігійні ієрархи намагалися використати процеси демократизації в інтересах Церкви. Митрополит Київський і Галицький Філарет напередодні святкування 1000-ліття хрещення Русі у листі до голови Ради в справах релігій при РМ УРСР М. Колесника від 28 травня 1988 р. прохав передати РПЦ частину приміщень колишньої Києво-Печерської лаври (на той час державного історико-культурного заповідника), щоб відновити її діяльність²⁴⁷. Попередньо, 15 квітня 1987 р. митрополит Філарет з проханням відновити там богослужіння звертався до В. Щербицького²⁴⁸. А ще раніше до радянського уряду через Раду в справах релігій при РМ СРСР зверталися патріарх Московський Пімен та Священний Синод РПЦ²⁴⁹. Однак на той період прохання митрополита Філарета та керівництва РПЦ не було задоволене. Зокрема у документі від 29 квітня 1987 р. за підписом Ю. Єльченка, М. Орлика, Л. Кравчука та М. Колесника вказувалося, що прохання митрополита про відновлення богослужінь варто відхилити, оскільки мотиви надумані, а його виконання нанесло б значну шкоду заповіднику і справі виховання мільйонів людей²⁵⁰.

Знаменною для Церкви датою в плані визнання її заслуг державою стало святкування 1000-ліття хрещення Русі. Впродовж 14–16 червня ювілейні заходи відбувалися в Києві. У Київському театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка відбулося урочисте засідання і святковий концерт. У святкуванні взяли участь 170 делегатів Помісного собору, що відбувся у Загорську, 165 високопоставлених зарубіжних гостей — глав різних Церков і керівників

міжнародних релігійних організацій²⁵¹. Після святкування річниці почалося швидке звільнення релігії і Церкви від жорсткої опіки з боку держави.

РПЦ було передано ряд об'єктів Києво-Печерського історико-культурного заповідника²⁵². Проте слід відзначити, що під час зустрічі групи високопоставлених діячів РПЦ та зарубіжних гостей з головою президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко, остання відкинула ідею створення в республіці національних Церков²⁵³.

Після 1988 р. ряд фахівців з атеїзму почали наголошувати на позитивних функціях релігії в суспільстві, особливо в сфері морального виховання. Релігія перестає звинувачуватися у формуванні соціальної пасивності²⁵⁴. Натомість поступово в бік релігії все частіше робляться реверанси.

Значно складніша була ситуація з УГКЦ. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький вважав, що реєстрація УКЦ викликала б серйозний конфлікт, зокрема, призвела до розколу віруючих за релігійно-національною ознакою. А відтак почалась би боротьба за сфери впливу, в тому числі й за церковні будівлі, масштаби і наслідки якої важко було б прогнозувати. В. Щербицький вважав, що була б створена легальна база консолідації антирадянських та націоналістичних настроїв та посилення релігійного, а потім політичного сепаратизму²⁵⁵. Зокрема, про це він писав до ЦК КПРС в кінці червня 1989 р.²⁵⁶ Лише 28 листопада 1989 р. Рада в справах релігій при Раді міністрів УРСР опублікувала заяву, в якій зазначалося, що греко-католики можуть утворювати та реєструвати свої релігійні громади²⁵⁷. Після цього греки-католики почали масове захоплення храмів РПЦ (колишніх греко-католицьких).

Підсумовуючи сказане вище, слід відзначити, що усунення М. Хрущова від влади сприяло певній лібералізації

релігійної політики. Влада відмовляється від прямого порушення Конституції та інших державно-нормативних актів в релігійній сфері. Боротьба з релігією починає носити більш завуальований прихований характер. Це виявилось, зокрема, у зменшенні тиску на релігійні організації та віруючих.

Для досліджуваного періоду притаманна значна кількість державних та компартійних постанов, що стосувалися релігійної сфери. Це свідчило не лише про те, що влада активно бореться з релігією, а й про декларативність цих актів, їх лозунговий характер. Боротьба з релігією більш зміщується в сферу здійснення атеїстичної пропаганди. Незважаючи на певну лібералізацію релігійної політики, кількість притягнутих до кримінальної та адміністративної відповідальності віруючих за порушення в релігійній сфері залишається значним.

Впродовж другої половини 1940-х — середини 1980-х рр. продовжує скорочуватися релігійна мережа в УРСР. Проте кількість віруючих, досягнувши, очевидно, свого найнижчого рівня в 1970-х рр., пізніше продовжує залишатися більш-менш сталою. В силу соціокультурного розвитку, специфіки людської психіки тощо влада так і не зуміла подолати релігійність населення, про що декларувалося в кінці 1950-х — першій половині 1960-х рр.

В СРСР, як і в інших країнах, вагомо впливав на зниження релігійності населення розвиток науки, яка базувалась на ньютонно-картезіанській парадигмі і пов'язаним з нею відповідним світоглядом (що сприяв становленню матеріалістичному світогляду) освіти. Не останню роль зіграв також науково-технічний прогрес, який відчутно підривав усталені в соціумі традиції.

¹ *Воронцов Г. В., Макаров Н. Ф.* Отношение Коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. — Ленинград, 1957. — С. 35.

² Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. — 1954. — 24 июля. — № 205.

³ КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Зб. док. і матеріалів). — К.: Держполітвидав УРСР, 1962. — С. 96; О религии и церкви: Сб. док. — М.: Политиздат, 1965. — С. 71–72; Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС. — М.: Госполитиздат, 1961. — С. 61.

⁴ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 97; О религии и церкви... — С. 72–73; Вопросы идеологической работы... — С. 62.

⁵ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 97; О религии и церкви... — С. 73; Вопросы идеологической работы... — С. 62.

⁶ КПРС і радянська держава про релігію — С. 98; О религии и церкви... — С. 74; Вопросы идеологической работы... — С. 63.

⁷ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — С. 264.

⁸ *Швець Л.* Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1954 році // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (3–4 грудня 2003 р.). — Полтава, 2003. — С. 235–236.

⁹ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 102; О религии и церкви. — С. 78.

¹⁰ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 102; О религии и церкви. — С. 78–79.

¹¹ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 110.

¹² *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 359.

¹³ Там само. — С. 352.

¹⁴ *Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 107.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). — Изд. 3-е, доп. — М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. — С. 354.

¹⁸ Див.: Русская Православная Церковь в борьбе за мир: Постановления, послания, обращения, призывы, речи и статьи. 1948–1950 гг. — М.: Изд. Московской Патриархии, 1950. — 120 с.

¹⁹ *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы. — М.: Политиздат, 1991. — С. 367.

²⁰ Прием Н. Булганиным Патриарх за Сербского Викентия // Журнал Московской Патриархии. — 1956. — № 11. — С. 4; Известия. — 1956. — 20 октября. — № 251.

²¹ *Алексеев В. А.* Указ. соч. — С. 368.

²² Там само. — С. 369.

²³ Там само.

²⁴ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — Полтава, 2002. — С. 96–97.

²⁵ Там само. — С. 97; *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 363.

²⁶ *Bourdeaux M.* Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today. — N.-Y.; Washington: Praeger Publishers, 1970. — P. 145.

²⁷ *Панков Г.* О политике Советского государства в отношении Русской православной церкви на рубеже 50–60-х годов // Религия и демократия: На пути к свободе совести. — М.: Прогресс — Культура, 1993. — С. 218–219.

²⁸ Там само. — С. 219.

²⁹ Там само. — С. 220.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 90 зв.-91.

³¹ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 374.

³² Ювеналий, митрополит Крутицкий и Коломенский [составитель]. Человек церкви: К 20-летию со дня кончины и 70-летию со дня рождения высокопреосвященнейшего митрополита Ленинградского и Новгородского Никодима, Патриаршего Экзарха Западной Европы (1929–1978). — М.: Изд. Московской Епархии, 1998. — С. 105–106.

³³ Там само. — С. 107.

³⁴ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 371.

³⁵ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 124.

³⁶ Там само. — С. 136–137.

³⁷ *Суслов М. А.* XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук // Коммунист. — 1962. — № 3. — С. 38.

³⁸ *Воронцов Г. В., Макаров Н. Ф.* Отношение Коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. — Л., 1957. — С. 38.

³⁹ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 100; Вопросы идеологической работы. Сб. важнейших решений КПСС. — С. 271.

⁴⁰ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 106.

⁴¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 102–103.

⁴² *Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий).* «Я полюбил страдание...»: Автобиография. — М.: Изд-во святителя Игнатия Ставропольского, 2001. — С. 199.

⁴³ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — С. 245; *Панков Г. О.* О политике Советского государства в отношении к Русской православной Церкви на рубеже 50–60 годов // Религия и демократия: на пути к свободе совести. — Вып. II. — М., 1993. — С. 226; *Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий).* «Я полюбил страдание...»: автобиография. — М.: Изд-во святителя Игнатия Ставропольского, 2001. — С. 199.

⁴⁴ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 103.

⁴⁵ Там само. — С.104.

⁴⁶ Там само. — С.108.

- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 37.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 358. — Арк. 81, 85.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 20.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 2673. — Арк. 37–39.
- ⁵¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 112.
- ⁵² *Войналович В.* Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. — С. 251–252.
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 2.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 167. — Арк. 2, 3.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 151. — Арк. 2.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2554. — Арк. 38.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 39.
- ⁵⁸ *Єленський В. Є.* Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції / Т-во «Знання УРСР». — К., 1989. — С. 35.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2475. — Арк. 50.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 2418. — Арк. 17.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 25.
- ⁶² Там само. — Спр. 323. — Арк. 88.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 77.
- ⁶⁴ *Simon G.* Church, State and Opposition in the USSR / Translated by K. Matchett. — London: C. Hurst, 1974. — P. 69.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 43.
- ⁶⁶ *Приходько Р. С.* Типи сучасних віруючих // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К., 1969. — С. 12.
- ⁶⁷ *Святитель Лука Крымский* (Войно-Ясенецький). «Я полюбил страдание...». — С. 193.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. — С. 199.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3533. — Арк. 6.
- ⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 298. — Арк. 135.

- ⁷² Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 109.
- ⁷³ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — С. 303.
- ⁷⁴ *Войналович В.* Релігійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. — С. 323–324.
- ⁷⁵ Там само. — С. 327.
- ⁷⁶ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 381.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 207.
- ⁷⁹ *Панченко П. П.* Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — К.: Укр. Центр духовної культури, 2003. — С. 30.
- ⁸⁰ *Слободянюк П.* Українська церква: Історія руїни і відродження. — Хмельницький, 2000. — С. 161.
- ⁸¹ *Бажан О., Данилюк Ю.* Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-і рр. — К., 2000. — С. 8.
- ⁸² Там само. — С. 9.
- ⁸³ *Андрухів І.* Релігійне життя на теренах Івано-Франківщини в першій половині 60-х років ХХ ст. // Україна соборна: Зб. наук. ст. — Вип. 2. — Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 387.
- ⁸⁴ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2588. — Арк. 34, 60, 61.
- ⁸⁵ Див.: Там само. — Арк. 35–41.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2420. — Арк. 201.
- ⁸⁷ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — С. 293–294.
- ⁸⁸ *Милуш В. І.* З історії Волинської духовної семінарії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — Вип. 8. — Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — С. 209.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2553. — Арк. 59.

⁹¹ Там само. — Арк. 61; Див. також: *Рожко В.* Волинська духовна семінарія (1796 — 2004): Історичний нарис. — Луцьк: Media, 2004. — С. 109–110; його ж. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. — Луцьк: Media, 2002. — С. 190–191.

⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2386. — Арк. 11.

⁹³ Там само. — Арк. 12.

⁹⁴ Там само. — Оп. 30. — Спр. 1470. — Арк. 54.

⁹⁵ *Овсяницький А. О.* Наступ на церкву на межі 50–60-х років ХХ ст. // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. — Полтава, 1992. — С. 132.

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1450. — Арк. 86–88.

⁹⁷ *Яремчук С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці: Рута, 2004. — С. 194.

⁹⁸ *Романюк І.* Протидія сільського населення антирелігійній пропаганді у 1950-та — початок 60-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — Вип. 8. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. — С. 290.

⁹⁹ *Гавриленко О.* Побут і релігія. — К.: Політвидав України, 1968. — С. 186.

¹⁰⁰ *Андрухів І., Кам'янський П.* Історія релігійного життя в Галичині та Прикарпатті: історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. — С. 329.

¹⁰¹ *Бондаренко В. Р.* Современное православие. Тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — С. 16–17.

¹⁰² Див.: *Гордиенко Н. С.* Современное русское православие. — Л.: Лениздат, 1987. — С. 87–96.

¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 36.

¹⁰⁴ *Ефимов И., священник.* Современное харизматическое движение сектантства (исторический очерк, критический разбор вероучения, положение в настоящее время). — М., 1995. — С. 264.

¹⁰⁵ *Бабенко Л.* Місце правоохоронних органів у системі адміністративних засобів впливу на сектантський рух у 60–70-х рр. ХХ ст. (На прикладі Чернігівської області) // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Зб. матеріалів

II Міжнар. конф. / Ніжинський держ. ун-т ім. М.Гоголя. — Ніжин, 2005. — С. 148.

¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1671. — Арк. 146–146 зв.

¹⁰⁷ *Опарин А. А.* Юбилейный год: Очерки истории адвентизма в Харькове. — Х.: Факт, 2006. — С. 58.

¹⁰⁸ *Войналович В. А.* Церква в Україні в кінці 50-х — першій половині 60-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти (зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. — К., 1996. — С. 283.

¹⁰⁹ Див.: *Гартфельд Г.* Вера вопреки КГБ. — Черкасы: Смирна, 2003. — С. 13–28.

¹¹⁰ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 114.

¹¹¹ *Алексеев В. А.* Указ. соч. — С. 375.

¹¹² *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 219; його ж. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 — 1965 роках // Сучасність. — 1995. — № 5. Травень. — С. 126.

¹¹³ *Шапарь В. Б.* Психология религиозных сект. — Минск: Харвест, 2004. — С. 29.

¹¹⁴ Там само. — С. 29–30.

¹¹⁵ *Косуха П. Л.* Про характер і причини релігійності серед молоді // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К., 1969. — С. 120.

¹¹⁶ *Гринів Є. А.* Бруклін на роздоріжжі (Єговізм в умовах кризи релігії). / Т-во «Знання» УРСР. — К., 1980. — С. 38.

¹¹⁷ Там само; *Поташов К.* Я й Єгова. — Ужгород, 1966.

¹¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1235. — Арк. 82–85.

¹¹⁹ *Серафима*, игуменія. Митрополит Агафангел: Подвиг служення Христу. — К.: Мистецтво, 2003. — С. 29.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ *Шкаровский М. В.* Русская православная церковь в 1958–1964 годах // Вопросы истории. — 1999. — № 2. — С. 56.

¹²² *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1994. — С. 14.

¹²³ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Ч. 2. — Полтава, 2001. — С. 101.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 448. — Арк. 13.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Про релігію і атеїзм (Зб. док. і матеріалів). — К.: Політвидав України. — С. 232; Собрание постановлений Союза Советских Социалистических Республик. — 1965. — № 225. — С. 521; Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Герд Штриккер. — Т. 2. — М.: Пропилей, 1995. — С. 64.

¹²⁸ Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991... — С. 65; Законодательство о религиозных культах. — М., 1971. — С. 124.

¹²⁹ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці: Рута, 2004. — С.179.

¹³⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1966. — № 13. — Ст. 68. — С. 119; Про релігію і атеїзм: (Зб. док. і матеріалів). — К.: Політвидав України, 1973. — С. 233.

¹³¹ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1966. — № 13. — Ст. 70. — С. 121; Про релігію і атеїзм (Зб. док. і матеріалів). — К.: Політвидав України, 1973. — С. 233–234.

¹³² ЦДАВО України. — Ф.4648. — Оп.5. — Спр.82. — Арк.81.

¹³³ Романюк І. Українське село у 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ ст. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — С. 233.

¹³⁴ Яремчук С. Назв. праця. — С. 182.

¹³⁵ Про релігію та атеїстичне виховання. — С. 163–164; Об идеологической работе КПСС: Сб. док. — М.: Политиздат, 1977. — С. 309–310.

¹³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 247. — Арк. 173.

¹³⁷ Там само. — Оп. 25. — Спр. 1201. — Арк. 4–5.

¹³⁸ Там само. — Арк. 5–6.

¹³⁹ Про релігію і атеїстичне виховання. — С. 224–236; Відомості Верховної Ради УРСР, — 1976. — № 46. — Ст. 420.

¹⁴⁰ Матеріали XXV с'їзда Коммунистической партії України. — К.: Політиздат України, 1976. — С. 72.

¹⁴¹ *Косуха П. І., Терещенко Ю. І., Шимко І. М.* Про так званих «р'ятівників» баптизму / Т-во «Знання УРСР». — К., 1977. — С. 17.

¹⁴² Kääriäinen K. Atheism and Perestroika. — Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1993. — P. 32.

¹⁴³ *Яремчук С.* Назв. праця. — С. 195.

¹⁴⁴ *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке. — М.: Республика, 1995. — С. 343.

¹⁴⁵ Див. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 77. — Арк. 187, 188, 191, 192, 219 та ін.

¹⁴⁶ Володимир Курєдов: Члени політбюро не були добрими християнами / Розмову вів В. Єленський // Людина і світ. — 1992. — № 1. — С. 22.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ *Єленський В. Є.* Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х — початку 60-х років // Маршрутами історії. — К.: Політ-видав України, 1990. — С. 284.

¹⁴⁹ *Simon G.* Church, State and opposition in the USSR. — London: Hurst, 1974. — P. 93.

¹⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 82. — Арк. 11.

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 872. — Арк. 2.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 31.

¹⁵³ *Бондаренко В. Д.* Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — С. 81–82.

¹⁵⁴ *Григоренко В.* Если без предвзятости... // Наука и религия. — № 12. — С. 19.

¹⁵⁵ *Єленський В. Є., Перебенесюк В. П.* Релігія. Церква. Молодь. — К.: А.Л.Д., 1996. — С. 53.

¹⁵⁶ *Beeson Tr.* Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. — Glasgow: Collins, Fontana books, 1975. — P. 135.

¹⁵⁷ *Simon G.* Church, State and opposition in the USSR. — P. 94.

¹⁵⁸ Христианство: Словарь / Под общ. ред Л. Н. Митрохина и др. — М.: Республика, 1994. — С. 359.

¹⁵⁹ *Бондаренко В. Д.* Указ. соч. — С. 22–23.

¹⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 11 зв.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ *Поспеловский Д. В.* Указ. соч. — С. 343; Див. також: Настольная книга священнослужителя. — Т. 1. — М.: Изд. Моск. патриархии, 1977. — С. 738 (дані за 1977 р.).

¹⁶⁴ *Поспеловский Д. В.* Указ. соч. — С. 342–343.

¹⁶⁵ Настольная книга священнослужителя. — Т. 1. — С. 738.

¹⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2510. — Арк. 2.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Оп. 7. — Спр. 123. — Арк. 10.

¹⁶⁹ Доповідь архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Макарія «Воз'єднання Греко-католицької Церкви з Руською Православною Церквою» // Православний вісник. — 1986. — № 7–8. — С. 43.

¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 83. — Арк. 102.

¹⁷¹ *Антоний*, митрополит Новгородский и Ленинградский. В день памяти святителя Никиты, епископа Новгородского // Журнал Московской патриархии. — 1983. — № 4. — С. 33.

¹⁷² Речь митрополита Минского и Белорусского при вручении ему диплома доктора богословия honoris causa // Журнал Московской Патриархии. — 1984. — № 4. — С. 58.

¹⁷³ *Новинский В.*, священник. В неделю перед Рождеством Христовым // Журнал Московской патриархии. — 1976. — № 12. — С. 31.

¹⁷⁴ Настольная книга священнослужителя. — М.: Изд. Московской патриархии, 1983. — С. 277.

¹⁷⁵ Там само. — С. 249.

¹⁷⁶ *Гордиенко Н. С.* Современное русское православие. — Л.: Лен-издат, 1987. — С. 151.

¹⁷⁷ *Митрополит Володимир* (Стернюк). — Львів, 1991. — С. 27–28.

¹⁷⁸ *Дмитрук В. І.* Ініціативи української громадськості щодо відновлення греко-католицької церкви в кінці 1960-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36. ст.) // НАН України. Ін-т історії України та ін. — Вип. 32. — К.; Хмельницький, 2005. — С. 375.

¹⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 83. — Арк. 9.

¹⁸⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 52. — Арк. 68–69.

¹⁸¹ *Єленський В. Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Т-во «Знання УРСР». — К., 1991. — С. 37–38.

¹⁸² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 109. — Арк. 1.

¹⁸³ Там само. — Спр. 52. — Арк. 67.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 68.

¹⁸⁵ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква в катакомбах (1948–1989) // Ковчег. — 1993. — Ч. 1. — С. 151.

¹⁸⁶ *Косей Ю.* Владика Іоанн Семедій — духовний діяч Закарпаття. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — С. 57.

¹⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3330. — Арк. 33

¹⁸⁸ Там само. — Арк. 32–34.

¹⁸⁹ *Beeson Tr.* Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. — P. 129.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 42. — Арк. 30.

¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 137. — Арк. 209.

¹⁹² *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні. — К.: Дніпро, 2001. — С. 20.

¹⁹³ *Максимилианов Г. Г.* Баптисты-раскольники: кто они? — Донецк: Донбасс, 1970. — С. 33.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Там само. — С. 105–106.

¹⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 105. — Арк. 36.

¹⁹⁷ Там само. — Спр. 100. — Арк. 103.

¹⁹⁸ Там само. — Спр. 105. — Арк. 30.

¹⁹⁹ Див.: Там само. — С. 35–38.

²⁰⁰ *Клибанов А. И.* Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки). — М.: Наука, 1969. — С. 114.

²⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 3. — Арк. 17.

²⁰² Там само. — Спр. 1. — Арк. 3.

²⁰³ Євангельські християни-баптисти / Підгот. Ю. Решетників // Релігійна панорама. — 2000. — № 2. — С. 72; *Руденко А. А.* Євангельские християне-баптисти и перестройка в СССР // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Д. Е. Фурмана, И. О. Марка (Смирнова). — М.: Прогресс, 1989. — С. 354.

²⁰⁴ *Малахова И. А.* Современный баптизм: идеология и деятельность. — М.: Знание, 1987. — С. 24.

²⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 38.

²⁰⁶ Церква християн віри євангельської п'ятидесятників // Релігійна панорама. — 2001. — № 7. — С. 66–67; *Вишиванюк О.* Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // Наукові записки / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досл. — Вип. 28. — К., 2005. — С. 243.

²⁰⁷ *Барменков А. И.* Свобода слова в СССР. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1986. — С. 140.

²⁰⁸ *Клибанов А. И.* Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. — С. 164.

²⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 49. — Арк. 194.

²¹⁰ Там само. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 130. — Арк. 90.

²¹¹ Там само. — Арк. 90–91.

²¹² Там само. — Спр. 127. — Арк. 56.

²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 12.

²¹⁴ *Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А.* Указ. соч. — С. 76–83.

²¹⁵ Там само. — С. 85–86.

²¹⁶ Там само. — С. 90–109.

²¹⁷ Там само. — С. 126–127.

²¹⁸ *Алексєвєць В.* Діяльність свідків Єгови на Кіровоградщині в роки заборони (кінець 50–80 роки ХХ століття) // Актуальні аспекти

дослідження міста (матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції) / Кіровоград. обл. ін-т післядипломної освіти ім. В. Сухомлинського. — Ч. 1. — К., 2005. — С. 111.

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Там само. — С. 112.

²²¹ Религия и церковь в современную эпоху / АОН при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Редкол.: Л. Н. Величкович, М. П. Гапочка, В. И. Гараджа и др. — М.: Мысль, 1976. — С. 83

²²² ЦДАВО України. — Ф. 4468. — Оп. 7. — Спр. 149. — Арк. 163–164.

²²³ Там само. — Арк. 16–17.

²²⁴ Там само. — Арк. 18–19.

²²⁵ Там само. — Спр. 147. — Арк. 12–14.

²²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 3.

²²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 16.

²²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 148. — Арк. 12.

²²⁹ Там само. — Арк. 13.

²³⁰ *Эллис Дж.* Русская православная церковь: согласие и инакомыслие. Пер. с англ. — London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. — С. 264.

²³¹ *Яремчук С.* Назв. праця. — С. 181.

²³² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 116. — Арк. 6.

²³³ Там само. — Арк. 8.

²³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2225. — Арк. 30.

²³⁵ Див. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 15. — Арк. 15–18 та ін.

²³⁶ *Яковлев М.* Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схиархимандрита Феофила (1929–1996). — 2-е изд. доп. — К., 1998. — С. 54.

²³⁷ *Поспеловский Д. В.* Указ.соч. — С. 380.

²³⁸ Там само. — С. 380–381.

²³⁹ Там само. — С. 381.

²⁴⁰ Навстречу XXVI съезду КПСС // Наука и религия. — 1985. — № 7. — С. 3.

²⁴¹ *Поспеловский Д. В.* Указ. соч. — С. 382.

²⁴² Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 10 квітня 1984 року. — К.: Політвидав України, 1984. — 32 с..

²⁴³ *Поспеловский Д. В.* Указ. соч. — С. 383.

²⁴⁴ Правда. — 1985. — 12 января.

²⁴⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. — К.: Політвидав України, 1986. — С. 52. — С. 385.

²⁴⁶ *Рожко В.* Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000). — Луцьк: Media, 2001. — С. 517.

²⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2980. — Арк. 16–18.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 3143. — Арк. 9–10.

²⁴⁹ Там само. — Арк. 9.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 11–12.

²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3329. — Арк. 12.

²⁵² Там самою. — Арк. 13.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ *Kääriäinen K.* Atheism and Perestroika. — P. 12.

²⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2659. — Арк. 7.

²⁵⁶ Там само. — Арк. 5–7.

²⁵⁷ Там само. — Арк. 49.

Розділ 2.

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)

2.1. Релігійне життя в період суспільних трансформацій

Україна, як самостійна держава одержала неоднозначну, складну церковно-релігійну спадщину. На хвилі національно-культурного й духовного піднесення кінця 80-х років в Україні наростала тенденція до усамостійнення Православної церкви і легалізацію заборонених раніше Церков. Це стало наслідком, з одного боку, загострення суспільних проблем, втрати багатьма громадянами старих ідеологічних орієнтирів і пошуків духовної опори в житті, повернення на хвилі відродження до традиційних духовних цінностей, а з іншого — зняття заборон на релігійне життя і забезпечення з боку держави реальних гарантій свободи совісті.

І в подальшому стосунки влади і церкви склалися непросто, хоча пристрасті поступово затихли. В 90-і роки була проведена значна робота по підведенню правової бази під церковно-державні стосунки, діяльність релігійних організацій. Держава усвідомлює значення релігії в житті суспільства. В преамбулі Конституції України вказано на «відповідальність перед Богом». Однак держава прагне не втручатися в церковне життя. Згідно зі ст.35 Конституції України церква в Україні відокремлена від держави. Виходячи з факту поліконфесійності українського суспільства, Конституція України проголосила, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Умови діяльності релігійних організацій визначаються законом України «Про свободу совісті і релігійні організації», що

був ухвалений Верховною Радою України 23 квітня 1991 р. Пріоритетними у державно-церковних відносинах вважаються забезпечення конституційних положень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, рівноправність усіх офіційно діючих в Україні релігій та права громадян на свободу совісті. Держава має сприяти релігійним організаціям у виконання їх статутних завдань, участі церков у служінні, що має соціальне значення, подоланні міжконфесійних та міжцерковних конфліктів як джерел напруженості в суспільстві. Державні органи повинні запобігати будь-яким виявам релігійної винятковості та нетерпимості до віруючих інших віросповідань, зневажливого ставлення до релігійних почуттів громадян. Розв'язанню цих проблем, унормуванню державно-церковних стосунків покликаний служити спеціальний орган виконавчої влади — Державний комітет у справах релігій.

Унормуванню стосунків між державою і церквою сприяло зняття обмежень прав віруючих, а також релігійних організацій, які були урівняні з громадянськими. Релігійні організації одержали статус юридичної особи. Законодавчими актами було врегульовано питання власності, підприємництва, землекористування релігійних інституцій, трудових відносин та ін. Для віруючих, релігійні переконання яких перешкоджають проходженню дійсної строкової військової служби, передбачено альтернативну трудову службу.

В червні 1996 р. Українським центром економічних і політичних досліджень та Фондом Конрада Аденауера в Україні був проведений круглий стіл на тему «Релігія і влада: проблеми взаємовідносин». На ньому було обговорено питання, пов'язані з законодавством України про церковно-державні відносини, практикою його виконання

та шляхами вдосконалення. У своїх виступах учасники засідання відзначали, що законодавство України, що регулювало відносини церкви і держави, є загалом демократичним і відповідає основним нормам міжнародного права. Однак воно не є довершеним і не враховує повністю конкретну ситуацію в країні. Особливо конфліктогенним було положення про почергове використання культових споруд, введене до закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Воно передбачало не обопільну згоду релігійних громад з цього питання, а рішення місцевих органів влади. Тим самим виконання закону було поставлено фактично у залежність від позиції місцевих властей, яка нерідко була упередженою.

Найскладнішою виявилася ситуація в західних областях України, де керівництво обласних держадміністрацій відкрито підтримувало Українську греко-католицьку церкву, допускаючи при цьому порушення прав інших релігійних громад, зокрема православних та римо-католицьких. Так, на Івано-Франківщині мали місце випадки безпідставної відмови у реєстрації релігійних громад (наприклад, у м. Бурштин громади УАПЦ, у м. Коломия — громади УАПЦ), культові споруди передавалися громадам УГКЦ в основному у власність (420 споруд), а громадам УАПЦ і УПЦ — переважно в користування. Допускалася місцевою владою і довільна зміна юрисдикції релігійної громади, що здійснювалася без відома її керівників. Мали місце також численні випадки, коли незгода релігійної громади на почергові богослужіння використовувалася як підстава до зняття її з реєстрації. Відмова релігійної громади від почергового використання культових будівель використовувалася як підстава для її дискримінації і в питанні податкових пільг.

Неправомірні дії представників державної влади нерідко спричиняли конфлікти між релігійними громадами. У Львівській області, лише в одному Самбірському районі, 34 населених пункти були охоплені відкритим міжконфесійним протистоянням. Протягом 1995 р. в області мали місце 58 випадків використання правоохоронних органів у сутичках на релігійному підґрунті, були задіяні понад 2 тис. працівників міліції.

Суперечності між місцевими органами влади і релігійними громадами спостерігалися і в інших регіонах України, де місцеві органи влади зволікали зі звільненням культових споруд, що використовувалися не за призначенням та переданням їх у власність або користування релігійним організаціям (будівлі Києво-Печерської лаври, Брянська церква у Дніпропетровську, Воскресенський собор у Сумах та ін.).

Учасники круглого столу відзначили необхідність вирішити питання про обмеження або заборону державної реєстрації та діяльності релігійних організацій тоталітарного характеру. Для врегулювання церковно-державних та міжконфесійних відносин було запропоновано розробити Державну концепцію церковно-державних стосунків в Україні, виробити та впровадити в практику єдиний уніфікований механізм застосування законодавчих актів, що регламентують церковно-державні стосунки, зокрема — процедури реєстрації релігійних громад, надання їм у володіння або користування культових будівель або майна; виробити та впровадити правові механізми, що унеможливлювали б втручання місцевих органів виконавчої влади у питання переходу релігійних громад з однієї церковної юрисдикції до іншої; посилити державний контроль за дотриманням чинного законодавства України з питань церковно-державних відносин, передбачивши надання

контрольних функцій Державному комітету України у справах релігії.

Посередництво громадських інституцій сприяло створенню комунікативних механізмів та осередків активного спілкування представників церков та відповідних державних служб з метою обговорення спільних проблем та віднайдення загальноприйнятних шляхів до їх розв'язання.

Для 1990-х років характерними були досить інтенсивне державно-церковне спілкування і співпраця у розв'язання актуальних церковно-релігійних проблем і двосторонніх стосунків. Регулярного характеру набули щорічні зустрічі Президента України з предстоятелями Церков та релігійних організацій. Подією в двосторонніх стосунках стала Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, яка відбулася в грудні 1996 р. За дорученням Президента Кабінетом Міністрів України розроблено і затверджено в жовтні 1998 р. план-графік повернення релігійним організаціям належних їм культових будівель, що були в них колись відібрані й не використовувались або використовувались не за призначенням.

Схвально сприйняла громадськість указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», опублікований навесні 1999 р. Він стимулював діяльність державних та громадських організацій по зміцненню духовних засад суспільства та захисту моралі і, що особливо важливо, практичній протидії впливу новітніх деструктивних культів.

Конструктивну роль у державно-церковному діалозі і налагодженні партнерських стосунків відіграла заява Президента України від 11 червня 1999 р. про морально-політичну реабілітацію церкви, його промови на Першому з'їзді християнської молоді України, Першому Всеукра-

їнському християнському конгресі «Примирення — дар Божий, джерело нового життя» та Урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового¹.

Складним залишалися питання об'єднання українського православ'я та утворення єдиної Помісної Української Православної Церкви. Єпископат УПЦ в єдності з Московським патріархатом дотримується думки, що автокефалія можлива лише у визначений церковно-канонічним правом спосіб, тобто вона повинна бути проголошена Помісним Собором Російської Православної Церкви і визнана Світовим Православ'ям. З огляду на це в грудні 1996 р. на сьомому соборі УПЦ в єдності з Московським Патріархатом визнала передчасною саму постановку в будь-якому вигляді питання про здобуття автокефалії. Цим фактично було поставлено під сумнів як існування, так і саме право на існування української держави. Адже питання про автокефалію української православної церкви, поставлене Помісним собором УПЦ ще в 1991 р. цілком закономірне і відповідає традиціям православ'я, де поява нової незалежної держави (Болгарії, Сербії, Румунії, Греції тощо) завжди приводила до появи нової помісної православної церкви.

Українська православна церква Київського патріархату та Українська автокефальна православна церква, попри суперечності між собою, заперечувала право Московської патріархії вирішувати питання автокефалії. Кожна з них претендувала на роль національної і вважає, що достатнім буде самочинне проголошення автокефалії.

Певна стабілізація політичного життя і відносин між державою і церквою посилили суспільний інтерес до проблеми об'єднання українського православ'я. Важливо те, що останнім часом виразніше проявилися зусилля Святійшого Вселенського Патріарха Варфоломія спрямо-

вані на прискорення переговорного процесу між православними церквами з метою їх об'єднання. Зацікавлена і українська держава у створенні єдиної Православної церкви в Україні. Про це неодноразово заявляли найвищі керівники держави.

У серпні 2000 р. в Москві відбувся Архирейський собор Руської православної церкви. Президент України Л. Д. Кучма звернувся з листом до Патріарха РПЦ Алексія II з проханням надати автономію Українській православній церкві — Московського патріархату. Можливо, це стало певним кроком у напрямку здобуття українським православ'ям повної канонічної незалежності. Однак Архирейський собор РПЦ відмовив УПЦ у наданні статусу не тільки автокефальної, а навіть автономної Церкви. Такі дії Московського патріархату та ще доповнені суперечностями між вищим керівництвом трьох гілок українського православ'я ускладнюють процес об'єднання, хоча для цього в Україні є серйозні передумови: є відповідний настрій православних віруючих, є готовність служителів церкви до діалогу, є підтримка влади. Очевидно, що тенденція до об'єднання українського православ'я буде наростати. Свідченням цього стала й зустріч Президента України Л. Кучми зі Святійшим Вселенським Патріархом Варфоломієм I під час візиту в Туреччину восени 2000 р.

Увагу до внутрішніх справ українських православних церков активно виявляла найвища законодавча інституція України — Верховна Рада. Так, в грудні 2000 р. повноважна делегація Верховної Ради України на чолі з народним депутатом академіком І. Юхновським зустрілася у Константинополі (Стамбул) зі Вселенським Патріархом Варфоломієм I. До складу делегації входили народні депутати І. Осташ, П. Мовчан, І. Діяк, К. Ситник, В. Червоній, Т. Чорновіл, а також архієпископ УПЦ КП Даниїл. Делега-

ція передала Варфоломію I звернення, в якому від імені 250 народних депутатів була висловлена підтримка нових важливих кроків Вселенської патріархії щодо сприяння об'єднанню Українського Православ'я і канонічного визнання Української Помісної Православної Церкви. І. Юхновський передав також запрошення від голови Верховної Ради України І. Плюща відвідати Україну у зручний для Патріарха час. Українська делегація виклала Патріарху своє бачення подальших кроків, які б дали змогу в найкоротший термін завершити процес канонічного визнання Української Помісної Церкви. На зустрічі з українськими депутатами Вселенський Патріарх виявив розуміння проблем українського православ'я і глибоке переконання у тому, що єдина Українська православна має бути і що це — абсолютно канонічна справа. «Мета вашого візиту священна, — підкреслив Вселенський Патріарх на зустрічі, — бо вона передбачає відновлення православної церкви в Україні. Усі зацікавлені в єдності Української православної церкви. Ми повинні знайти безболісний шлях вирішення цього питання. Якщо Москва остаточно відмовиться прийняти необхідне рішення, Вселенський Патріархат одноосібно вирішить питання канонічності української церкви»². Об'єднання православ'я в Україні — особливо важлива справа для консолідації суспільства.

Церква, як суспільний інститут, не може не взаємодіяти з державою. Релігійна стабільність і міжконфесійна толерантність — запорука спокою в державі. В незалежній Україні Церква з гнаної і переслідуваної перетворилася в вельми шановану суспільну інституцію. Це породило й зрушення суспільної свідомості. Згідно з опитуваннями служби «Соціс-Геллап» в лютому 1995 р. 30% респондентів заявили, що релігія надає сенс їхньому життю, 13% — що вона веде їх до спасіння, 11% визнали, що віра дає їм

надію і допомагає жити. Церкві, як суспільному інституту, повністю довіряють 47% опитаних, 28% — довіряють частково³.

Відроджуючись, Церква посилює вплив на життя суспільства. Більшість дітей знову хрестять у храмі. Немало молодих людей вінчаються в ньому. Релігійні мотиви все глибше проникають у духовний світ людей, у масову молодіжну культуру. Держава також іде назустріч Церкві, оберігаючи міжконфесійний спокій, створюючи умови для діяльності релігійних громад. З 1990 р. державними стали найважливіші церковні свята Різдво, Великдень та Трійця. Взаємини між Церквою та державою поступово набувають партнерського характеру.

Характерними ознаками «релігійного ренесансу» 1990-х років стало виникнення значної кількості нових релігійних общин, реставрація та відновлення діяльності давніх храмів, побудова нових культових споруд, значне розширення можливостей духовної освіти. Якщо у середині 80-х років в Україні існувало 5,5 тис. релігійних общин 18 різних конфесій та напрямів, то на початку 1995 р. в Україні діяло вже майже 16,5 тис. громад 67 конфесій, напрямів і тлумачень. На кінець 1990-х рр. в Україні налічувалося понад 24 тис. релігійних організацій понад 90 конфесій, течій і релігійних напрямів. За роки незалежності кількість релігійних центрів збільшилася з 104 до 232, монастирів — до 261, духовних навчальних закладів — до 122, недільних церковних шкіл — до 7 тис., церковних братств — до 50⁴.

З усіх вірних, а вони склали понад 1/3 громадян України, на переломі століть 52% становили православні. Українській православній церкві Московського патріархату належало понад 6 тис. громад, 64 монастирі, 10 навчальних закладів. Кількісно вона переважала на всій території України, крім Галичини. Будучи формально автономною у

своїх внутрішніх справах, УПЦ загалом послідовно діяла в руслі політики Московської патріархії, спрямованої на встановлення «духовної єдності слов'янських народів», зрозуміло під зверхністю Росії. Богослужіння проводили церковнослов'янською мовою, а проповіді — переважно російською. У поглядах на киеворуську спадщину обстоювали традиційну для російської історіографії точку зору про «київський період» як частину тяглого процесу загальноросійської історії. Під контролем Московського патріархату перебувала більшість православних святинь України — Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра, Святогірський монастир тощо.

Українська православна церква Київського патріархату на той період володіла 2 тис. общин, 15 монастирями і навчальними закладами. Найсильніші позиції УПЦ-КП були на Галичині, Буковині, Рівненській і Волинській областях, у Києві та на Київщині. У Богослужіння у церквах УПЦ-КП проводилися українською чи, на бажання парафіян, церковнослов'янською мовою. До Церкви входили на правах автономних частина Елладської православної церкви, що не визнала свого часу переходу на новий стиль, УАПЦ (соборноправників) у США та декілька десятків громад у Росії (правда, здебільшого без стаціонарних храмів) та в Чечні⁵. З першорядних святинь православ'я у розпорядженні Київського патріархату перебували лише мощі великомучениці Варвари та митрополита Макарія.

В Українській автокефальній православній церкві тоді налічувалося понад 600 парафій. Протягом 1990-х років між православними конфесіями точилася відкрита боротьба за лідерство, сфери впливу і церковне майно.

Особливістю релігійного життя України стала територіальна нерівномірність поширення релігій. Найрозгалуженіша релігійна мережа — у семи західноукраїнських

областях, де на середину 90-х років зосереджувалося понад 50% всіх релігійних громад (притому, що в регіоні проживає лише 20% населення України). Майже третина релігійних організацій було зареєстровано в Галичині, де Церква традиційно залишалася невід'ємною складовою способу життя і системи соціальної комунікації. На Закарпатті густота релігійних організацій перевищувала дорадянські показники. Після усунення обмежень на створення релігійних громад у найменшій за чисельністю населення Чернівецькій області їх було створено у 2,5 рази більше, ніж у найбільшій Донецькій області. Суттєві відмінності між Заходом і Сходом виявилися не тільки в кількісних, а й в якісних характеристиках. Якщо на Півдні і Сході України домінують общини УПЦ в єдності з Московським Патріархатом, то в західних областях України беззастережне лідерство належить греко-католицькій церкві, яка тісно зрослася з культурою, традиціями і звичаями місцевого населення. Це стало результатом тривалої роз'єдності українських земель, їхнього перебування у складі різних держав і культур.

Протягом 1990-х років Українська греко-католицька церква повністю відновила передвоєнну чисельність парафій. На кінець століття їх налічувалося понад 3,2 тис. (18% загальноукраїнської релігійної мережі). Окрім того, вона має майже сотню монастирів, 12 навчальних закладів, велику кількість періодичних видань. З 1984 р. главою УГКЦ був архієпископ Мирослав Іван Любачівський — визначний релігійний діяч, богослов, який здобув у свій час освіту в Українській католицькій богословській академії у Львові та в Інкбруцькому університеті в Австрії. У 1938 р. Мирослава Любачівського висвятив на священника митрополит Андрій Шептицький. У перші роки священства майбутній кардинал навчався у Папському біблійному

інституті і в григоріанському університеті в Римі, де захистив докторську дисертацію з богослов'я і філософії. В радянські часи служив в українській еміграції в США. У 1979 р. Папа Іван Павло II номінував його архієпископом-митрополитом Філадельфійським — він став першим греко-католицьким архієреєм, якого рукоположив сам Папа Римський. У 1991 р. архієпископ М. І. Любачівський повернувся до Львова — до своєї пастви, де протягом п'яти складних років керував процесами відновлення структур та розбудови УГКЦ. В історії УГКЦ кардинал Любачівський — п'ятий з черги ієрарх Церкви, який носив титул кардинала Вселенської Церкви.

З 1996 р. через поганий стан здоров'я кардинала фактичне керівництво Українською греко-католицькою церквою перебрав єпископ-помічник Любомир Гузар. Він виявив себе значно прихильним до ідеї католицько-православного діалогу.

УГКЦ відстоювала ідею рівності права католиків і православних на київську спадщину, мотивуючи це тим, що Русь була хрещена тоді, коли Вселенська церква лишалася ще єдиною.

Після собору УГКЦ, що відбувся 25 листопада 1995 р. у Ватикані, папа Іван Павло II задовольнив прохання греко-католиків і поширив юрисдикцію глави УГКЦ на територію всієї України та заснував Києво-Вишгородський екзархат з єпископською кафедрою у Вишгороді. Однак поширення впливу греко-католиків у центральному регіоні України активно стримувалося православними, які вважали цю територію канонічно своєю і звинувачували УГКЦ у перенавренні чужих вірників.

1990-і роки характеризуються відродженням та активізацією діяльності Церков національних меншин. Однією з найкраще організованих є структура Римо-католицької

церкви, що є в Україні переважно Церквою польської меншини. В її складі — близько 800 парафій та 39 монастирів, що зосереджені в західних областях України, а також у Вінницькій, Закарпатській, Хмельницькій та Житомирській областях. Останнім часом дедалі більше виявляється тенденція просування цієї Церкви на схід. Священиками РКЦ є переважно не громадяни України, оскільки власних навчальних закладів у радянській Україні церква не мала. РКЦ проводить значну просвітницьку роботу, утримує понад 200 недільних шкіл, видає 6 газет і часописів.

Набували поширення в Україні вірування й інших національних меншин. Так, якщо в 1993 р. в республіці існували 52 іудейські і 42 мусульманські релігійні громади, то в 1995 р. їхня кількість збільшилася відповідно до 70 і 117, а в 2000 р. — до 172 і 368⁶. Порівняно незначну кількість релігійних громад створено угорцями-реформаторами Закарпаття, кримськими татарами.

Однією з характерних рис релігійного життя в Україні в 1990-і роки став бурхливий розвиток протестантизму. Приблизно кожна п'ята громада в Україні створена протестантами. Якщо в 1985 р. на 10 тис. міського населення припадало 29 членів протестантських громад, а на 10 тис. сільського населення — 43, то в 1995 р. цей показник був відповідно у 2,5 рази вищим. Загалом за даними Держкомрелігії кількість протестантських громад за роки незалежності зросла в багато разів, і в переважній більшості регіонів країни за цим показником вони поступаються лише Українській православної церкві. А в Києві, стародавній столиці східнослов'янського православ'я, протестантських громад зареєстровано більше, ніж православних, усіх трьох «гілок» разом узятих, хоча за кількістю членів протестантські громади значно поступаються православним.

Останнім часом у протестантському середовищі відбувався перерозподіл на користь так званого «нового протестантизму», тобто на користь євангельського руху. Однією з найбільших конфесійних організацій країни є сьогодні Євразійська спілка об'єднань євангельських християн-баптистів. Для цієї течії характерна потужна моральна доктрина, пріоритет суспільної діяльності. В Україні Спілка об'єднань ЄХБ мала на кінець 1990-х рр. понад 2 тис. громад.

Інша протестантська течія — Євразійська спілка церков християн віри євангельської п'ятидесятників. Виникла Спілка в 1995 р. й об'єднувала на той період більше тисячі общин.

Значною протестантською організацією є також Церква християн-адвентистів сьомого дня. Гарячі проповіді адвентистів про необхідність вести праведне життя, тому що лише праведники врятуються від неминучого кінця світу, — приваблювало мільйони людей у всьому світі. Кількість адвентистських громад і груп в Україні на кінець 1990-х рр. наближалася до тисячі⁷.

Діяли в Україні тоді також понад 500 громад свідків Єгови. Питома вага протестантських громад у релігійному спектрі України значно перевищувало питому вагу протестантів у загальній чисельності віруючих. Головною причиною динамічного розвитку протестантських Церков в Україні можна назвати рівень релігійної свободи. Велику роль відіграла їхня націленість на місіонерську діяльність. На відміну від православних, у протестантів кількість священослужителів уже набагато перевищувала кількість громад, а духовні школи готувала нові місіонерські кадри.

У 1990-і роки в Україні виникло багато релігійних організацій та об'єднань, що належать до так званих нетрадиційних культів. Зокрема, набули поширення релігійні

громади товариства свідомості Крішни, буддистів, віри Бахаї, даосистів, ведантистів, корейська методистська церква. Причини бурхливої активізації неорелігій — загальна орієнтаційна криза євроцентристських цивілізацій, що породжує намагання синтезувати західні та східні релігійні традиції та інтенсифікує релігійні експерименти; відсепарованість величезної маси населення пострадянських країн від автохтонної духовної традиції; загальна духовна криза, брак стрижневих ідей та загальнозначущих цінностей; розрив у соціальному досвіді і ціннісних засадах між поколіннями; ослаблення історичних Церков і нерозвиненість їх місійних структур; потужний тиск закордонних місій, які мають серйозні фінансово-організаційні можливості впливати на пострадянський простір, позбавлений «антикультистського» імунітету⁸.

Особливий інтерес новітні релігійні культи і секти виявляли до української молоді як найбільш рухливої і перспективної для них групи населення. Серед молодих українців спостерігалася не лише кардинальні зміни у самому ставленні до релігії, у поверненні до традиційних Церков, а й у підвищеному інтересі до усіляких новомодних неорелігійних течій і сект, оскільки їм більш властива універсальність і гнучкість у підході до індивідуальних вимог новонаверненого. За даними соціологічних досліджень, проведених Українським інститутом проблем молоді (1998 р.), лише близько 15% респондентів вважали себе невірними, ще 2% назвали себе атеїстами, а натомість 20% молодих українців навпаки — вбачали головний сенс свого життя у необхідності заслужити нагороду у потойбічному світі, 30% — розвивати у собі віру в Бога, 25% зазначили, що завжди були вірними, 19% — лише із часом, через певні життєві обставини повірили у Бога. У 43% опитаних ставлення до релігії

останнім часом стало більш шанобливим і лише 4% наголосили на певному зниженні рівня релігійної поваги. Серед респондентів 40% засвідчили свою належність до певних церков і конфесій, а 14% не могли назвати таку релігійну інституцію, яка б повністю відповідала їхнім духовним запитам⁹.

Економічна та духовна криза українського суспільства, його неповна релігійна структурованість створили об'єктивні умови для активізації діяльності як традиційних Церков, так і особливо різного роду нетрадиційних культів, релігійних угруповань «окультного підпілля». Саме тому у 90-і роки Україну заповнили іноземні релігійні місіонери. При цьому вони вміло використовували труднощі соціально-економічного розвитку країни, відсутність єдності в українському православ'ї, недосконалість національного законодавства в галузі державно-церковних відносин, політику «відкритих дверей», яку проголосила українська держава. Щомісяця в Україну приїздили десятки груп проповідників, закордонних добротинців, усіляких просвітників тощо. Релігійний простір держави заповнювали американські, західноєвропейські, японські, корейські і навіть африканські «пастирі». На середину 90-х років за участю іноземних місіонерів в Україні було створено до трьохсот осередків нетрадиційних культів¹⁰.

Місіонерська діяльність іноземних проповідників у нашій країні відбувалася і відбувається під виглядом найрізноманітніших форм світського навчання: семінарів, курсів, шкіл, університетів, конференцій з питань сучасного бізнесу, історії, філософії, культури, мовознавства. Так, у Харкові впродовж 1994–1996 рр. в таких неконтрольованих потоках активно діяло понад 250 зарубіжних місіонерів. Більша частина з них прибула по туристичних візах, знаходилася там з порушенням термінів перебування, намагалася

уникнути реєстрації в паспортних і реєстраційних підрозділах органів внутрішніх справ. Всі вони брали участь в організації та проведенні несанкціонованих релігійних заходів із залученням значної кількості молоді, учнів, інтелігенції. Лише харківська школа «зцілення» охопила аудиторію загальною кількістю близько 50 тис. осіб¹¹.

Духовна експансія закордонних місіонерів нерідко здійснювалася через систему державних засобів масової інформації, освітніх закладів. Так, лише протягом 1995 р. та першого півріччя 1996 р. обсяг ефірного часу передач зарубіжних місіонерських організацій на Українському радіо становив 85 годин¹². Активно співпрацювала в Україні в 1993–1995 рр. міжнародна місія «Церква об'єднання» (Муна) з Міністерством освіти, підписавши два протоколи про наміри. Саме за сприяння останнього проводилися семінари та конференції з науковою громадськістю, викладачами, студентами. В 1995 р. в ряді міст України за участю іноземних проповідників відбулися так звані конференції по підготовці «педагогічних кадрів нового типу». У Києві такий захід проводився в Республіканському будинку учителя. За програмою конференції її організаторами були Академія педагогічних наук та Інституту педагогіки АПН України. Однак на практиці ці установи реальної участі у науковому забезпеченні конференції не брали, а сама конференція пройшла під егідою делегації американських місіонерів у складі 100 осіб.

В лютому 1995 р. в Сумах діяла велика група американських «учителів-лінгвістів». Вони прибули до міста на запрошення міського відділу народної освіти для надання допомоги у вивченні англійської мови. Проте ніхто з прибулих «спеціалістів» не мав будь-якого відношення до офіційного статусу свого перебування в Україні. Всі вони виявилися професійними місіонерами і займалися виключ-

но релігійною пропагандою. Головною ж метою місіонерських зібрань була підготовка «кадрів нового типу» для створення в перспективі широкої мережі релігійних шкіл на базі державних навчальних закладів України і забезпечення їх викладацькими кадрами.

Особливу активність виявляли в Україні харизматичні церкви, «Церква об'єднання» (Муна), Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормонів). Характерною ознакою діяльності харизматичних громад (у 1996 р. їх було в Україні понад 150) було проведення за участю молоді гучних релігійних кампаній на стадіонах та площах, у великих палацах та залах, організації Ісус-маршів на головних вулицях міст, як правило, без узгодження з органами місцевої влади.

Особливістю «Церкви об'єднання» (Муна) є прагнення заручитись підтримкою впливових політичних і урядових кіл, державних установ, культурологічних центрів та громадських організацій у кожній країні свого перебування. Не стала винятком у цьому плані, про що вже йшлося, і Україна. У 1996 р. в Києві, Львові та інших обласних центрах знаходилося до 20 іноземців — представників церкви «преподобного Муна». В Донецькому, Харківському та Дніпропетровському університетах вони працювали викладачами історії, філософії, релігієзнавства, а також навчалися як студенти цих вузів. Під дахом «Київської асоціації по вивченню принципів», зареєстрованої Міністерством юстиції України як громадської організації, випускалася газета релігійного напрямку «Золоті ворота». У столиці було здійснено широке тестування студентської та шкільної молоді для виявлення потенційного поповнення для цієї церкви. Найбільш сприйнятливих до ідей Муна слухачів — студентів Харківських держуніверситету та політехнічного інституту

було відряджено на річне стажування до церкви м. Лос-Анджелеса (США). Подібні заохочення мали місце і в інших містах.

В 1990 р. в Україні почали діяти місіонери церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, а в середині 1991 р. Київським міськвиконкомом було зареєстровано перший її статут. Протягом наступних п'яти років цією громадою було запрошено більше 180 місіонерів, як правило американців, які навернули у Києві до своєї віри близько 2 тис. осіб, створили 17 громад, організували роботу недільних шкіл, завезли під виглядом гуманітарної допомоги велику кількість мормонівської літератури.

З 1993 р. запрошені у Київ місіонери цієї церкви, нехтуючи статутними положеннями громади, почали займатися проповідницькою діяльністю далеко за межами столиці — в Одесі, Сімферополі, Саках, Донецьку, Харкові, Дніпропетровську. Як результат — уже на середину 90-х років у згаданих містах розгорнули діяльність релігійні громади цього вірознання.

Протягом 1990-х років відзначалися непоодинокі факти порушення вимог чинного законодавства іноземними місіонерами, які прибували на запрошення Управлінського бюро релігійної організації свідків Єгови в Україні. Посилаючись на свої канонічні правила, за участю таких іноземців проводилася активна робота по залученню нових членів та місіонерство «від будинку до будинку» (Одеса, Полтава, Київ та інші міста).

Звичайно, використання іноземними місіонерами системи просвітницьких, навчальних та культурно-освітніх закладів з метою релігійного проповідництва, порушення ними українського законодавства не залишалося поза увагою українських владних структур. Глибше розібравшись у релігійній ситуації, Міністерство освіти призупинило в другій половині

90-х років діяльність у державних закладах освіти представників Церкви Муна, Міжнародної програми для шкіл «Християнська етика та мораль», корпорації «Інтенсивна Християнська Освіта», Міжнародної програми «Commission» та заборонено використання їхніх навчально-методичних матеріалів і рекомендацій у навчальному процесі».

Реальну небезпеку для суспільства становила апокаліптична спрямованість таких сект як «Велике Біле Братство», «Церква Божої Матері Преображення» тощо, їхнє віровчення про «близький кінець світу», заклики та усіляки заохочення до вбивств і самогубств. В Україні відомі трагедії багатьох сімей, що розпочиналися внаслідок діяльності секти «Велике Біле Братство» або плани по знищенню населення Землі адептами «АУМ сінрікьо», яка намагається поширювати своє вчення і на територію України. Широка участь неповнолітніх у діяльності «Великого Білого Братства» і на підставі цього непоодинокі випадки розриву родинних зв'язків між малолітніми адептами та їхніми батьками стали головною причиною відмови у перереєстрації і порушенні проти керівників цієї секти Ю. Кривоногова та М. Кривоногової-Цвігун 30 березня 1992 р. кримінальної справи¹³.

Найбільш дикий та криміногенний різновид неорелігійних угруповань — сатанинські секти. Тут розбещення адептів досягає максимальної межі. Ці секти набули певного поширення в Україні саме в 90-і роки і становлять реальну загрозу як моральному, духовному, так і фізичному здоров'ю молоді. На кінець 90-х років за даними правоохоронних органів на території України діяв цілий спектр сатанинських угруповань, серед яких найбільш чисельними були «Присвячений Сатані лицарський орден чорної меси», «Орден чорного кола», «Blak Metal Matia», «Зірки смерті», «Орден SA», «Партія сатаністів», «Церква

Сатани», «Чорне братство», «Язичницький слов'янський рух», «Чорний орден» та «Легіон темряви». Точну кількість сатанинських об'єднань встановити досить важко, але з певним ступенем вірогідності можна стверджувати, що їх значно більше сотні (можливо і двох), а загальна кількість прихильників — від 800 до 1800. Так, зокрема, тільки у м. Києві зафіксовано ознаки діяльності близько десяти сатанинських угруповань загальною чисельністю 250–300 осіб¹⁴. У Львові досить активно діяла сатанинська секта «Храм темних сил», а у м. Дніпропетровську та області — секта «Синій лотос»¹⁵. Релігійна догматика і культові дії сатаністів виступають своєрідному відображенні останнього. Характерною ознакою послідовників культу сатани виступає їхня асоціальна поведінка: образа релігійних почуттів та тиск на віруючих, вбивство людей, акти вандалізму, торттури і вбивство тварин, хуліганські дії тощо.

Таким чином, за роки незалежності в Україні суттєво зріс релігійний фактор в суспільно-культурному житті, посилилась релігійність населення, значно збільшилася кількість релігійних общин і різко розширився спектр конфесій, напрямів і тлумачень, відродилися та активізували свою діяльність Церкви національних меншин, виникла значна кількість нетрадиційних культів. Впродовж 1990-х рр. в Україні значно зросла кількість служителів культу. Якщо в 1993 р. їх було 11,5 тис., то в 2000 р. — 21,3 тис. Значне збільшення їх пояснюється тим, що за 1993–1999 рр. кількість духовних навчальних закладів у державі зросла з 34 до 121, а слухачів у них стало майже вчетверо більше. При цьому кількість православних духовних навчальних закладів зросла з 15 до 37 одиниць, а кількість слухачів у них — з 2850 до 5585, в той час як протестанські Церкви збільшили кількість своїх духовних закладів з 12 до 61, а слухачів з 1567 до 8060, тобто у 14 разів¹⁶.

Аналіз основних параметрів релігійного життя в Україні протягом 1990-х років приводить до висновку про необхідність активізації і поглиблення вираженої і водночас динамічної державної політики у сфері державно-церковних відносин, вмілого обстоювання власних національних інтересів у духовнорелігійній сфері. Лише копітка цілеспрямована робота зможе об'єднати православ'я в Україні в єдине ціле, перешкодити іноземним емісарам завоювати в Україні паству, а отже, почати через неї керувати суспільною думкою і суттєво впливати на розстановку політичних сил у країні. Пріоритетним напрямком роботи повинна стати консолідація всього молодого покоління із спрямуванням його політичної волі на реалізацію загальнонаціональних інтересів та максимальним використанням власних духовно-інтелектуальних потенцій.

Зусиллями усіх зацікавлених сторін у державі повинен бути створений такий суспільний механізм, який, з одного боку, блокував би проникнення небажаних для нашого суспільства релігійно-духовних впливів, а з іншого — забезпечив би нормальне співіснування релігійних організацій у поліконфесійному середовищі та партнерське ставлення до церкви з боку інших суспільних інститутів, гуманізував би й надавав би соціально значущого звучання діяльності всіх релігійних організацій.

2.2. Стосунки між конфесіями в 1990-і рр.

Демократизаційні процеси в Радянському Союзі, що мали місце в період керівництва М.Горбачова КПРС та державою, призвели до значних змін в релігійній сфері. Їх наслідком стала лібералізація державної політики щодо релігії та Церкви і пов'язаний з нею інституційний церковний ріст. Ряд релігійних конфесій, виходять з підпілля й

намагаються зайняти духовні сфери, з яких вони були витіснені владою за участю РПЦ. Відбувається також відродження окремих конфесій. Децентралізаційні процеси в даний період мають місце і в самій РПЦ. Це спричиняє хвилю міжцерковних конфліктів, які особливо сильні були в першій третині 1990-х рр., з поступовим переходом в пасивну стадію.

Лінії протистояння між конфесіями згідно начальника управління в справах релігійних організацій Міністерства у справах національностей, міграцій та культур М. Новиченка були наступними: 1) православно-католицьке; 2) міжправославне; 3) внутрішні протиріччя в інших конфесіях; 4) між традиційними релігіями та неорелігіями¹⁷.

Щоб краще зрозуміти міжконфесійні взаємовідносини, звернемося до подій, які були знаковими для релігійно-церковного життя України 1990-х рр. Лібералізація державної релігійної політики в другій половині 1980-х рр. дала поштовх виходу з підпілля УГКЦ та відродженню діяльності УАПЦ. Їх прибічники починають все частіше заявляти про себе. В Галичині розгорнувся сильний рух за легалізацію УГКЦ. Під гаслами легалізації цієї Церкви виступили досить різноманітні сили. Дана боротьба значно радикалізувала місцеве населення. Влада щодо вирішення цієї проблеми аж до кінця 1980-х рр. займала непоступливу позицію, оскільки розглядала УГКЦ як вагомий фактор децентралізаційних тенденцій, посилення національного руху. Водночас негативне ставлення до унії в цей період неодноразово виражає Московський патріархат та керівництво Українського екзархату, яке бачило в унії небезпеку для РПЦ — в Галичині знаходилося близько п'ятої частини усіх парафій. Щоб стати на заваді майбутній легалізації УГКЦ, влада форсовано передає пустуючі храми РПЦ з метою недопущення туди греко-католиків.

Офіційна легітимізація УГКЦ фактично відбулася після того, як почався процес перебирання храмів греко-католиками від православних. 29 жовтня 1989 р. було перебрано Преображенську церкву у м. Львові, а в січні 1990 р. греко-католицькими стали близько 370 храмів¹⁸. Таким чином конфлікт між православними та греко-католиками, який перебував у пасивній стадії, загострюється.

Він змушує духовних ієрархів шукати шлях виходу з нього. Ще 25 серпня 1989 р. в папській літній резиденції в Кастель Гандельфо відбулася зустріч Папи Іоана Павла II й делегації РПЦ на чолі з патріаршим екзархом України митрополитом Київським і Галицьким Філаретом. На ній мова йшла про те, що уніатська проблема в СРСР перешкоджає поглибленню взаємин між православними та католиками¹⁹. На початку листопада 1989 р. Москву відвідала делегація з Риму. Одним з обговорених питань була проблема греко-католиків²⁰.

Проте уже в цей період ситуація в Галичині, як ми зазначали вище, виходить з-під контролю РПЦ. Священний Синод цієї Церкви в заяві від 15 грудня 1989 р. називає ситуацію в західноукраїнському регіоні трагічною²¹. А патріарх Московський і всієї Русі Пімен 20 грудня 1989 р. направив телеграму на ім'я Голови Президії Верховної Ради, в якій звертав увагу на події в Галичині²². Активність греко-католиків почала сильно турбувати священноначаліє РПЦ.

Питання про легалізацію УГКЦ було остаточно вирішено під час зустрічі М. Горбачова з папою Іоаном Павлом II у Ватикані 1 грудня 1989 р. Того дня голова Ради у справах релігій УРСР заявив про реєстрацію греко-католицьких парафій²³. Таким чином закінчився період підпільної діяльності УГКЦ.

Щоб врегулювати питання діяльності греко-католиків і нормалізувати відносини між ними і православними, з 12 по 17 січня 1990 р. тривали переговори між делегацією РПЦ та Римо-католицькою церквою²⁴. Було прийнято «Рекомендації по нормалізації відносин між православними і католиками східного обряду в Західній Україні», які схвалили папа Іоанн Павло II та Архиєрейський собор РПЦ²⁵.

На основі «Рекомендацій...» була створена Чотирьохстороння комісія з представників РПЦ, Ватикану, УПЦ та УГКЦ. 13 березня 1990 р. сторони підписали заяву першої зустрічі Комісії, в якій позацерковні організації закликали не втручатися у внутрішньоцерковні справи і не рекомендувалося використовувати один храм парафіянами різних конфесій. Претенденти на храм повинні були вносити пропозиції правлячому єпископові й чекати рішення. Проте вже 17 березня 1990 р. єпископат УГКЦ заявив про відмову брати участь в роботі Чотирьохсторонньої комісії. Серед причин були відмова Московської патріархії визнати незаконність Львівського собору 1946 р., не бажання визнати УГКЦ як Церкву, а не як сукупність громад та ін.²⁶

Пізніші спроби переговорів не призвели до позитивних результатів. Захоплення православних храмів продовжувалося. Лише в 1990 р. в боротьбу за культові споруди між греко-католиками і православними було втягнуто православні громади у 297 населених пунктах²⁷. Призупинилися ці акції в 1992–1993 рр., коли більшість храмів в Галичині стали греко-католицькими. Успішним діям греко-католиків сприяли як висока активність прибічників УГКЦ, так і те, що остання мала чимало симпатиків з осіб, що працювали в системі органів місцевої влади. В Галичині православними залишилися в основному парафії, де священники користувалися авторитетом у віруючих, а відтак змогли впливати на ситуацію.

Крім боротьби за храми і територію впливу, в Західній Україні православно-католицький конфлікт мав й інші складові. Протиріччя, міжконфесійна напруженість також були пов'язані із активізацією східної політики Ватикану, нової євангелізації, особливо в центральних та південно-східних областях України, що вважалися РПЦ територіями православ'я. Міжнародна католицько-православна комісія на своїх засіданнях в Барі, Фрайзінгу й Баламанді засудила прозелітизм²⁸. Однак це не вплинуло на реальний бік справи. Впродовж 1990-х рр. греко-католицька та римокатолицька мережа хоча повільно, однак невпинно поширювалися на схід. Акти католицького прозелітизму багато православних вбачали і в бажанні греко-католиків мати свій Патріархат, перенесенні греко-католицького центру до Києва, приїзду папи Римського в Україну тощо.

Створенням конфліктної міжконфесійної ситуації ознаменувалося й відродження УАПЦ. На відміну від УГКЦ, ця Церква не мала в УРСР жодних інституційних, в т.ч. підпільних, структур. Ініціаторами її відродження були представники національно-патріархальних сил. Відродження цієї Церкви відбулося в кілька етапів. 15 лютого 1989 р. з'явилося «Звернення ініціативного комітету відновлення Української православної Церкви». Його підписали Б. Михайлечко, Т. Антонюк, А. Битниченко, М. Будник та Л. Лохвицька. 19 серпня 1989 р. було проголошено належною до УАПЦ парафію львівського храму Петра і Павла (настоятель о. Ярема). Важливу роль у відродженні цієї Церкви зіграло приєднання до неї колишнього єпископа РПЦ Іоана (Боднарчука)²⁹.

Довершив розбудову УАПЦ її Собор, який відбувся 5–6 червня 1990 р. На ньому було заочно обрано патріархом митрополита Мстислава (Скрипника). В дні проведення Собору Мстислав не отримав дозволу на в'їзд в

Україну. Патріаршим місцєблєститєлєм та митрополитом Львівським і Галицьким було обрано архієпископа Іоана (Боднарчука, в минулому — єпископ РПЦ Житомирський і Овруцький). Собор визнав, що дискримінаційні стягнення, накладені Синодом РПЦ на свого колишнього єпископа, а тепер першоєрарха УАПЦ є безпідставними. РПЦ була звинувачєна у русифікації, відірваності від мас. Собор також наполягав на усунєнні РПЦ від вирішення майнових питань в Західній Україні в зв'язку з відновленням там діяльності УАПЦ та УГКЦ³⁰.

В той же час Собор УАПЦ висвітлив непрості відносини з УГКЦ. Мешканці Східної України, світські діячі висловлювали думку припинити міжконфесійні чвари, особливо сутички з греко-католиками. Багато з них називали УГКЦ Церквою-сестрою УАПЦ. Мешканці Західної України, втягнуті в конфлікт з УГКЦ, сприймали ситуацію по-іншому. Одна з доповідачок навіть звинуватила представників Східної України та світських діячів в проуніатських настроях³¹. Відродження УАПЦ в Україні викликало протистояння між прибічниками цієї Церкви та вірними РПЦ (пізніше УПЦ) й УГКЦ.

Колішній дисидент Є. Сверстюк так задокументував один з моментів ідеологічного протистояння між УГКЦ та УАПЦ: «На Покрову мене запросили на молебень і освячення могили стрільців УПА на Прикарпаття (с. Сторона) — там полягло дев'ятнадцятеро, переважно волиняни. Після молебня виступили аж три отці з прицільною пропагандою проти Української автокефальної православної церкви, якої просто нема... бо єдина вірна церква — католицька. Це були такі вироблені пропагандистські піруєти, такий тиск, що коли я сказав: «Належу до Української автокефальної православної церкви», то наче вибухнула бомба, і отці зникли»^{32x}.

Однією з перших майнову церковну проблему в ході міжконфесійного протистояння намагалася вирішити Львівська обласна Рада народних депутатів. Вона висловила такі рекомендації:

«5.1. У населених пунктах, де є два і більше храмів, питання користування храмами вирішується у відповідності до чисельності віруючих різних конфесій.

5.2. У населених пунктах, де є один храм, він віддається у користування більшості, при цьому конфесії, яка перебуває у меншості, надається право задовольняти свої релігійні потреби у цьому храмі»³³.

Визначення конфесійної приналежності віруючих мало відбуватися шляхом таємного голосування³⁴.

Досить сильним щодо міжконфесійної напруги став 1991 р. Тоді стало більш зрозуміло, що без посередників згасити міжконфесійні конфлікти є проблематичним. Таку роль, зокрема, взяли на себе тодішній Голова Верховної Ради України Л. Кравчук і Голова Народної Ради І. Юхновський. Останній провів кілька робочих зустрічей представників різних конфесій з метою встановлення між ними злагоди та співпраці. Оргкомітет, який очолював І. Юхновський, виступив ініціатором створення на громадських засадах Української релігійної ради. За пропозицією Л. Кравчука 19–20 листопада 1991 р. в Києві був проведений Всеукраїнський міжрелігійний форум. В його роботі взяли участь представники основних релігійних об'єднань³⁵.

Відродження національних Церков — УГКЦ та УАПЦ дало поштовх децентралізаційним процесам в УПЦ. Архидієцарський собор РПЦ, який відбувся в кінці січня 1990 р., вирішив надати деяку самостійність православним структурам РПЦ в Україні. Згідно «Положення про Екзархати Московського Патріархату» Український екзархат

отримував назву — Українська православна церква. В межах екзархату вища законодавча і виконавча влада належала Синоду екзархата, який був підзвітний Синоду РПЦ. Останній міг скасовувати та зміцнювати постанови Синоду УПЦ. За Синодом РПЦ залишалася прерогатива затвердження правлячих та вікарних архиєреїв^{36x}. Отримання обмеженої самостійності УПЦ мало служити задоволенню національних почуттів віруючих.

Проте в цей період в Україні нападки національних сил на РПЦ та УПЦ не припинилися. РПЦ звинувачувалася в підтриманні колоніального статусу України, в русифікації українського народу. Тому було необхідно зробити ряд подальших кроків, щоб реально зміцнити позиції РПЦ в Україні, послабити нападки з боку національних сил на неї. В той же час екзарх РПЦ в Україні митрополит Філарет, який програв Алексію II на виборах Патріарха Московського і всієї Русі, хотів зміцнити свої позиції.

У липні 1990 р. на засіданні Синоду УПЦ було прийняте «Звернення єпископату Української Православної Церкви до Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія та Священного Синоду Руської Православної Церкви», в якому йшлося про погіршення ситуації навколо УПЦ та подавалася програма суверенізації православних структур в Україні³⁷. Архиєрейський собор РПЦ (25–27 жовтня 1990 р.) розглянув проблему і прийняв позитивне рішення щодо УПЦ³⁸. 25 жовтня 1990 р. предстоятелю УПЦ була вручена «Грамота Алексія Другого Божою милістю Патріарха Московського і всієї Русі митрополиту Київському і всієї України Філарету», в якій мова йшла про те, що відтепер УПЦ є «незалежною і самостійною в своєму управлінні»³⁹. Згідно цього документа УПЦ отримувала значний автономний статус. Проте до повної автокефалії було ще далеко.

Проголошення незалежності Україною спонукало керівництво УПЦ до здійснення подальших кроків в напрямку суверенізації цієї Церкви. Його в цьому прагненні підтримували українські очільники. У жовтні 1991 р. Голова Верховної Ради України Л.Кравчук звернувся до Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II з проханням сприяти наданню автокефалії УПЦ⁴⁰.

В той же час спостерігається активізація керівництва РПЦ в напрямку збереження свого впливу на православні структури, що знаходилися на території інших республік СРСР, які проголосили свою незалежність. 22 жовтня 1991 р. Священний Синод приймає заяву, в якій намагається закріпити свої права. В заяві зазначалося, що суспільні процеси останніх років та як їх наслідок геополітичні зміни «мають свою закономірність та історичне пояснення, в принципі не повинні впливати на внутрішнє життя церкви»⁴¹. Регіон розповсюдження православних структур в межах колишньої держави керівництво РПЦ оголосило «канонічною територією своєї Церкви». Документ наголошував: «... Патріархат — це не політичне, не національне і навіть не географічне поняття. Патріархат є церковно-канонічною реальністю, що утворена для підтримки єдності та соборності церковних структур, що входять до нього. Московський патріархат і далі буде йти шляхом зміцнення єдності й соборності єпархій та їх об'єднань, що входять до нього»⁴². Таким чином Московська патріархія висловила своє ставлення до прагнення православних структур, що діяли в інших республіках колишнього СРСР, отримати автокефалію. Проте керівництво УПЦ при підтримці української влади все ж робить ряд кроків в намаганні зробити свою Церкву автокефальною.

1–3 листопада 1991 р. в Києво-Печерській лаврі відбувся Помісний собор УПЦ, на якому було прийнято рішення

звернутися до священноначалія РПЦ з питання дарування Українській православній церкві повної канонічної незалежності, тобто автокефалії⁴³. Керівництво РПЦ на цей раз зайняло більш непоступливу позицію. На небажання Московської патріархії надати автокефалію УПЦ впливав ряд факторів. Це небажання втратити тисячі парафій. У серпні 1990 р. в Україні діяло у понад два рази більше ніж в Росії православних громад⁴⁴. Таким чином втрата двох третин громад була б для РПЦ досить відчутна. Свою роль зіграв також і політичний момент, бажання політичної верхівки Росії впливати на події в Україні за допомогою Церкви, а підлеглість УПЦ Московському патріархату дозволяла це робити. В той же час державне керівництво України відчувало певний дискомфорт від того, що найбільша конфесія підлягала зарубіжному центрові — Москві, і таким чином дозволяла Росії через церковну сферу здійснювати певний вплив на політику України. Тому священноначаліє УПЦ за підтримки державного керівництва України вирішило стояти на своєму. 29 січня 1992 р. в Московську патріархію поступило друге «Звернення єпископату Української Православної Церкви до Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II, Священного Синоду та всіх архієреїв Руської Православної Церкви» від 22 січня цього року. У ньому увага знову акцентувалася на наданні Українській православній церкві автокефалії. В цьому документі також відображувалася наявність конфліктної ситуації, що склалася навколо цієї проблеми. У «Зверненні» писалося, що складається враження, що з позитивним вирішенням цього питання зволікають. В той же час в документі зазначалося, що релігійна ситуація в Україні загострюється⁴⁵.

Священий Синод РПЦ, який зібрався 18–19 лютого 1992 р., відкинув звинувачення у зумисному зволіканні

щодо надання УПЦ автокефалії. Заперечувалася також участь РПЦ у створенні конфліктних ситуацій в православному середовищі в Україні⁴⁶. Питання про автокефалію УПЦ мав вирішити Архиєрейський собор РПЦ. Л.Кравчук, на той час Президент України, знову звернувся до патріарха Алексія II та членів Архиєрейського собору РПЦ з проханням сприяти отриманню автокефалії УПЦ⁴⁷.

Основними чинниками, що підштовхували митрополита Філарета до активізації процесу отримання автокефалії були, з одного боку, підтримка з боку української влади, з іншого — активна кампанія проти самого предстоятеля УПЦ з боку противників надання автокефалії УПЦ. Ряд видань звинувачували його в порушенні чернечої обітниці, співробітництві з КДБ⁴⁸. Значну роль відігравали також особисті амбіції митрополита, його бажання стати Патріархом. Політика на отримання автокефалії з боку митрополита Філарета спровокувала серйозні непорозуміння між митрополитом Філаретом та рядом архиєреїв. Не останню роль, хоча і не єдину в цьому, відіграло священноначаліє РПЦ. Воно також скористалося неодностайністю українського єпископату в його ставленні до автокефалії.

31 березня — 4 квітня 1992 р. відбувся Архиєрейський собор РПЦ. Він дав негативну відповідь щодо негайного отримання УПЦ автокефалії. На соборі митрополит Філарет був підданий жорсткій критиці, йому поставили вимогу залишити посаду предстоятеля⁴⁹. Під тиском він зробив відповідну заяву, однак повернувшись у Київ, відмовився виконувати свої обіцянки. 14 квітня 1992 р. митрополит Філарет провів прес-конференцію в Укрінформагенстві в м. Києві. Він звинуватив священноначаліє РПЦ в імперському шовінізмі і тиску з метою примусити його залишити посаду глави УПЦ. Він також заявив, що відмовляється це робити⁵⁰. Ці події зіграли вагомий роль в розколі в УПЦ.

Московську патріархію в УПЦ, як відзначалося раніше, підтримала частина архиєреїв УПЦ. На своїй нараді в Житомирі 30 квітня 1992 р. вони звинуватили митрополита Філарета у клятвовідступництві, проголосили про свій вихід з підпорядкування йому і висунули вимогу негайно скликати Архиєрейський собор УПЦ⁵¹.

В травні (6–7 і 21) на двох засіданнях Священного Синоду РПЦ, в черговий раз було засуджено намагання митрополита Філарета зберегти за собою посаду предстоятеля УПЦ, його зобов'язували провести Архиєрейський собор УПЦ та піти у відставку⁵². Проте митрополит відмовився виконати ці рішення. 27 травня 1992 р. розпочали Архиєрейський собор у Харкові противники митрополита Філарета. Собор прийняв рішення про зміщення його з посади предстоятеля УПЦ, а на його місце був обраний митрополит Ростовський і Новочеркаський Володимир (Сабодан), за національним походженням — українець. Це обрання визнали помісні Православні церкви⁵³.

Проте українська влада визнавала предстоятелем УПЦ митрополита Філарета. 16 червня 1992 р. Президією Верховної Ради України була прийнята Заява, в якій вказувалося, що проведення собору в Харкові призвело до конфліктної ситуації в УПЦ. В документі зазначалося, що держава не втручається в церковні справи, однак вона не дозволяє дії, що суперечать Статуту релігійного об'єднання (зареєстрованого відповідно з чинним законодавством), які мали місце на Харківському соборі⁵⁴. Таким чином документ визнав рішення собору незаконними. Спеціальну заяву також прийняла Рада у справах релігій при КМ України. У цій заяві зазначалися факти порушення ряду положень статуту УПЦ, що був зареєстрований в державному органі⁵⁵. З результатами Харківського собору не погодився і Президент України Л. Кравчук.

Релігієзнавець В. Бондаренко вважає, що каталізатором активності архиєреїв послужила небезпека, викликана заміною правлячих архиєреїв, опозиційних до предстоятеля УПЦ. Останній разом із своїм вікарієм єпископом Іаковом (Панчуком) приступив до висвячення нових архиєреїв⁵⁶. Тому, якщо на нараді в Житомирі було присутньо шість, а двоє прислали свої телеграми про підтримку зібрання, то на Харківському соборі були відсутні лише 5 єпископів: крім митрополита Філарета та єпископа Іакова, єпископи Хмельницький і Кам'янець-Подільський Ніфонт, Львівський і Дрогобицький Андрій, Волинський і Луцький Варфоломій. Останній надіслав телеграму на адресу Собору, в якій висловив згоду з рішеннями більшості єпископів⁵⁷. Очевидно, що свою роль зіграв й особистий фактор — непроті стосунки предстоятеля УПЦ з архиєреями. До тих пір, поки він опирався на підтримку РПЦ, вони були змушені виконувати його волю, а тепер побачивши його не досить міцну позицію, стали опозиційними до нього.

11 червня 1992 р. в Москві відбувся Архиєрейський собор РПЦ. Судове засідання цього собору постановило: «Позбавити митрополита Філарета (Денисенка) сану, усіх ступенів священства і всіх прав, пов'язаних з перебуванням в клірі. Всі висвяти в сан диякона, пресвітера та єпископа, зроблені ним у стані заборони з 27 травня, а також усі заборони, накладені ним на клір і мирян з 6 травня оголошувалися незаконними і недійсними»⁵⁸. Предстоятель РПЦ відмовився виконувати постанови Архиєрейського собору РПЦ, як такі, що суперечили статуту УПЦ.

Аналізуючи невдачі керівництва УПЦ в його спробах отримати автокефалію, В. Бондаренко писав, що відкинувши розмови про тиск на українських архиєреїв у Москві,

можна погодитися з такою констатацією, яку висловив у листі до Президента України Л. Кравчука Патріарх Алексій II. Суть її полягала в тому, що в Україні ставлення до автокефалії неоднозначне і якщо вона позитивно сприймалася в західних областях, то в решті відкидалася більшістю населення і духовенства. В. Бондаренко зазначає: «Адже в іншому випадку можна припустити, що свої підписи під документами про надання автокефалії УПЦ в Києві вони також ставили під тиском. Ніякий тиск не забезпечив би такої переорієнтації єпископату у життєво важливому для церкви питанні, якби архієреї спиралися на повну підтримку церкви. Архисерейський собор РПЦ виявив усі недоліки моделі досягнення автокефалії, обраної предстоятелем УПЦ. До останнього моменту існування Союзу РСР він уособлював собою проросійського сили в православному середовищі України. І лише тоді, коли політична ситуація змінилася на користь будівництва в Україні незалежної держави, а сам митрополит втратив шанси на московський патріарший престол, він різко переорієнтувався на здобуття автокефалії для своєї церкви. Природно, що найбільше чого він міг досягти, була інтенсивна обробка архиерейського корпусу. За такий час ідея автокефалії УПЦ не могла не стати надбанням соборного розуму церкви, це було виключно поверхнєве явище, що сколихнуло лише архиєреїв. Неоднорідність православного середовища України в його ставленні до автокефалії стала тим бар'єром, через який переважна більшість єпископів не могла переступити»⁵⁹.

Як бачимо в розколі, що мав місце в православ'ї України, винна, насамперед, церковна еліта. Рішення, які привели до розколу, приймалися на рівні архиєреїв. Не останню роль в цьому процесі зіграли й амбіції окремих церковних мужів, суперечності між ними тощо.

Невдачі не зупинили рух в напрямку незалежності православних церковних структур від РПЦ. Здійснюються кроки на об'єднання церковних структур УПЦ, які контролював митрополит Філарет, з УАПЦ. 23 червня 1992 р. архиєреї УПЦ, контрольовані ним, ряд єпископів УАПЦ без Патріарха Мстислава, який знаходився в США, окремі народні депутати, представники громадськості створили Комітет захисту українського православ'я. А через 2 дні, 25 червня, відбувся Всеукраїнський Православний об'єднавчий собор, яким було проголошено утворення Української Православної церкви Київського Патріархату (УПЦ КП). Патріархом новоствореної Церкви було обрано Мстислава (Скрипника). Було введено посаду Заступника Патріарха, яку зайняв митрополит Філарет. З'їзд обрав Священний Синод УПЦ КП⁶⁰. Собором були засуджені рішення червеного Собору РПЦ про позбавлення санів митрополита Філарета та єпископа Почаївського Іакова.

Новоутворене церковне об'єднання намагається заручитися підтримкою інших Православних церков. На початку липня 1992 р. делегація УПЦ КП знаходилася в Константинополі з приводу автокефалії цієї Церкви. Патріарху Варфоломію було передано лист з цього питання від Президента України Л. Кравчука. Однак Варфоломій не бажав стати на бік УПЦ КП і посваритися з Московською патріархією. Він висловився за канонічний шлях отримання автокефалії українським православ'ям після його об'єднання⁶¹.

В той же час в самій УПЦ КП простежуються вияви незадоволення об'єднанням. 20 жовтня 1992 р. з'явилося Звернення Патріарха Мстислава до єпископату, духовенства та мирян УАПЦ, в якому закликалося не визнавати рішення Всеукраїнського Православного об'єднавчого собору⁶². 24 грудня 1992 р. Патріарх Мстислав звернувся

до Президента Кабінету Міністрів та Генерального прокурора України із заявою про скасування рішень Всеукраїнського Православного об'єднавчого собору, як таких, що були прийняті всупереч статуту про управління УАПЦ. Рада у справах релігій, яка займалася цим питанням, повідомила Патріарха, що рішення Собору є внутрішніми справами Церкви, в які держава не втручається. Організаційними питаннями, про які йшлося в заяві Патріарха, має займатися відповідна церковна інституція⁶³. Таким чином українська влада висловила своє ставлення до цієї проблеми.

Невизнання Патріархом Мстиславом церковного об'єднання, формальним керівництвом якого його обрали заочно, призвели до розколу. 5 січня 1993 р. архієпископ Львівський Петро дав хід документу, в якому заявлялося, що указом Патріарха Мстислава його призначено місцєблностителем патріаршого престолу в Україні. Архієпископ Петро оголосив рішення Всеукраїнського православного собору, що мав місце в червні 1992 р., про ліквідацію УАПЦ недійсним. Його підтримала частина священнослужителів⁶⁴. Відповіддю на дії архієпископа Петра стала постанова Священного Синоду УПЦ КП від 12 січня 1993 р. Пізніше вийшла і постанова Архієрейського собору УПЦ, що відбувся 22–23 січня 1992 р. В документі говорилося про неканонічність заяви архієпископа, а його відлучили від Церкви⁶⁵. Остаточо розкол закріпив II Помісний собор УАПЦ, що відбувся у вересні 1993 р. На ньому Патріархом УАПЦ було обрано колишнього єпископа Переяславського і Січеславського Дмитрія (Ярему). УАПЦ на той час мала понад 600 парафій⁶⁶. Таким чином УАПЦ відновила свою діяльність.

В червні 1993 р. помирає Патріарх Мстислав, який формально вважався і далі предстоятелем УПЦ КП. 21 жовтня 1993 р. на Помісному Соборі цієї Церкви Патріархом було

обрано Володимира (Романюка), колишнього митрополита Чернігівського і Сумського⁶⁷. Останній, будучи колишнім дисидентом, позитивно сприймався українськими національно-патріотичними колами.

Займаючи посаду заступника Патріарха митрополит Філарет продовжував контролювати важелі впливу в УПЦ КП. Між прибічниками обох впливових церковних діячів постійно виникали конфлікти, які явно не йшли на користь зміцнення цієї Церкви.

14 липня 1995 р. Патріарх Володимир помер. (Щодо причин його смерті ходили різні чутки). Смерть Патріарха і вибори нового Патріарха активізували опозицію митрополиту Філарету. В серпні 1995 р. півсотні благочинних в м. Рогатині Івано-Франківської області підписали звернення до Синоду УПЦ, в якому пропонувалося митрополиту Філарету, що займав на той час посаду місцеблюстителя патріаршого престолу, зняти свою кандидатуру на посаду Патріарха⁶⁸. Проте йому вдалося нейтралізувати опозицію. 20 жовтня 1995 р. відбувся Помісний собор УПЦ КП. Митрополит Філарет був обраний Патріархом⁶⁹.

В цей період за участю влади робляться ряд кроків, спрямованих на об'єднання українського православ'я. Напередодні Помісного собору групою депутатів Верховної Ради України (ввійшло 56 осіб, ще 15 — подали заяви) було утворено об'єднання «За єдину Помісну церкву»⁷⁰. Координатором цього об'єднання була Л. Григорович. З метою реалізації цього задуму вони зустрілися з Президентом України Л. Кучмою. Останній заявив, що підтримає цей задум, проте не має права втручатися в релігійне життя⁷¹.

Висування на посаду Патріарха митрополита Філарета і його обрання призвело до подальшого посилення децентралізаційних тенденцій в УПЦ КП. Частина архиєреїв не брала участі в соборі і вирішила покинути лави УПЦ

КП на користь УАПЦ. Одночасно з Помісним собором УПЦ КП в Києві у Феодосіївському монастирі було підписано Акт про об'єднання між УАПЦ та опозиційними щодо Патріарха Філарета представниками УПЦ КП. Серед останніх були керуючий справами Київської Патріархії, єпископ Хмельницький і Кам'янець-Подільський Мефодій, архієпископи Вінницький і Брацлавський Роман та Тернопільський і Буцацький Василій, митрополит Галицький, керуючий Івано-Франківською єпархією Андрій. Двом останнім підлягала понад третина парафій УПЦ КП. Патріарх УАПЦ Димитрій (Ярема), який був обраний Патріархом у вересні 1994 р. згідно умов об'єднання повинен був перебувати на своїй посаді до проведення Помісного собору, який мав обрати нового Патріарха та прийняти новий статут⁷².

Завдяки несприйняттю окремими ієрархами УПЦ КП особи Філарета як глави Церкви, після його обрання Патріархом, УАПЦ збільшила кількість громад своїх прибічників у першій половині 1996 р. з 616 до 1209⁷³. Однак, як покаже майбутнє, це було ненадовго.

Акт про об'єднання приніс лише тимчасове зміцнення позицій УАПЦ і водночас сприяв подальшим децентралізаційним тенденціям в цій Церкві. Між єпископами та Патріархом Димитрієм виникає конфлікт. До непорозуміння між обома сторонами призвели часто непродумані рішення Патріарха. До того ж він висловив незгоду щодо прийняття під юрисдикцію УАПЦ чотирьох єпископів УПЦ КП⁷⁴. Пізніше він видав указ про відчислення архієпископа Львівського і Галицького Петра з-поміж архиєреїв УАПЦ. Останній разом з духовенством та парафіянами був прийнятий в жовтні 1997 р. до складу УПЦ КП⁷⁵. Невдоволений діями Патріарха, Архиєрейський собор УАПЦ (жовтень 1996 р.) змістив з престолу Патріарха Димитрія і виключив

із складу єпископату єпископа Харківського і Полтавського Ігоря (Ісіченка)⁷⁶. Проте Патріарх Дмитрій і єпископ Ігор цих рішень не визнали і виключили учасників незаконного на їх погляд Собору із складу єпископату⁷⁷. III Помісний Собор УАПЦ, що мав місце у травні, зміцнив позиції Дмитрія. Було частково подолано розкол.

Однак УАПЦ в цей період продовжує зазнавати вагомих втрат за рахунок зменшення своєї релігійної мережі. В жовтні 1997 р. Священним Синодом УПЦ КП було прийнято рішення про прийняття під юрисдикцію Львівської єпархії УАПЦ з духовенством та 150 парафіями. У вересні 1997 р. до УПЦ КП приєднався митрополит УАПЦ Тернопільський і Бучацький Василій з духовенством та парафіями⁷⁸.

Переходи ряду архиєреїв з однієї Церкви в іншу загострювали пов'язані з цими переміщеннями майнові суперечності. Зокрема, таким був конфлікт за приміщення патріархії УАПЦ (м. Київ, вул.Трьохсвятительська, 6) в 1996 — 1997 рр.⁷⁹, який набув широкого розголосу в періодиці.

Не менш складними впродовж середини — другої половини 1990-х рр. залишалися стосунки між УПЦ й УПЦ КП, незважаючи на численні спроби вирішити проблему. Ще в 1993 р. УПЦ КП виступила з ініціативою об'єднання з УПЦ. Було оприлюднено «Звернення до єпископату духовенства та мирян Української Православної Церкви, канонічно підпорядкованої Московському Патріархату»⁸⁰. УПЦ КП була за об'єднання Церков і створення Української помісної православної церкви. В той же час УПЦ теж не була проти об'єднання, однак погоджувалася об'єднуватися не в помісну Церкву, а в структуру підпорядковану Московському патріархатові.

Не сприяла потеплінню стосунків між УПЦ КП та УПЦ анафема, накладена 19 лютого 1997 р. Архиєрейським собором РПЦ на предстоятеля УПЦ КП Патріарха Філарета.

В документі цього собору зазначалося, що Філарет у своїй розкольницькій діяльності вийшов на міжнародну арену, сприяв поглибленню розколу в болгарському православ'ї і прийняв у спілкування розкольників з інших Православних церков⁸¹. У відповідь Священний Синод УПЦ КП оприлюднив заяву, в якій зазначалося: «Українська Православна Церква Київського Патріархату є національною Помісною автокефальною православною Церквою, в справі якої не може втручатися будь-яка інша Помісна Церква, в тому числі й РПЦ. Священний Синод Української Православної Церкви Київського Патріархату заявляє, що для нашої святої Помісної православної Церкви і української пастви жодні постанови, рішення чи будь-які інші дії Російської Православної Церкви не мають канонічної та юридичної сили»⁸². Даний акт РПЦ явно не сприяв діалогу між УПЦ КП та УПЦ, яка перебувала під юрисдикцією Московського патріархату.

Захоплення 29 вересня 1997 р. російськими силовиками в м. Ногінську Московської області приміщення духовної семінарії, жіночого монастиря, Українського ліцею, резиденції архієпископа Богородського Адріана, що підлягали Київському патріархату, ускладнило стосунки між цими Церквами⁸³. Прибічники УПЦ заявляли, що здійснять подібні дії щодо УПЦ в Україні.

Хвилю протестів викликали передача храмів одній з Церков, здійснення ієрархами однієї з конфесій релігійних дій, що стосуються державної символіки (передача Видубицького монастиря УПЦ Київського патріархату, оспівування Москви у гімні, складеному архієпископом Сумським Іонафаном, освячення прапорів ВМС Патріархом Філаретом) викликає бурхливу реакцію⁸⁴.

Негативно ставилася одна сторона і до релігійних акцій здійснених іншою. Так, Московська патріархія планувала провести хресний хід землями Росії, України і Білорусі,

який би зміцнював духовну єдність східнослов'янських народів⁸⁵. Керівництво УПЦ та ряд політичних партій поставилися до цього акту негативно, навіть вбачаючи в ньому акт поневолення і русифікації українського народу. Подібне нагнітання емоцій спостерігалось також вже з боку РПЦ щодо приїзду в Україну Папи Римського.

Позиції сторін у міжправославному конфлікті демонстрували неможливість його розв'язання. УПЦ в єдності з Московським патріархатом не бажала вести діалог з «розкольниками» загалом і передусім з Патріархом Філаретом. Для духовенства УПЦ неприйнятною була пропозиція порвати з Московським патріархатом і об'єднатися навколо Київського. В той же час духовенство УПЦ КП не могло сприйняти ідею прийти з покаянням до УПЦ. Переговори між цими Церквами не могли призвести до позитивних наслідків саме через полярні позиції. В. Єленський зазначав: «... Ця полярність є віддзеркаленням, хоча, слід визнати, досить опосередкованим, тієї реальності, що для переважної більшості православних на Прикарпатті сама можливість повернення під омофор Московського патріархата видається нестерпною, а для вірних Донбасу неможливою виявляється перспектива розриву з ним. І якщо православні Волині, Поділля й Буковини здебільшого можуть погодитися з тим, що «ми підносимо ім'я патріарха Московського не тому, що він Московський, а тому, що він є канонічним», то православним Галичини це формулювання видається неприпустимою наругою, а їхнім одновірцям десь на Луганщині — блюзнірством стосовно Матері — Церкви, якою для них лишається РПЦ. Тобто йдеться про історично спричинені й дуже складні, багатшарові розлами й суперечності, великі й малі відмінності, якими наскрізно перейнятий процес формування української політичної еліти»⁸⁶.

На той період структури основних конфесій розрослися. Кожна з Церков мала значну кількість єпископату. Об'єднання Церков означало, що багатьом з них довелося б піти з своїх посад, адже на одній єпархії не може бути кілька єпископів. Перешкоджало об'єднанню й небажання предсто-ятелів Церков відмовитися від своєї посади на користь пред-ставника іншої Церкви, що було б необхідно зробити при об'єднанні. В огляді релігійних подій за 1993 р. В. Бонда-ренко та В. Єленський справедливо відзначали: «Природно, що нормалізація ситуації прямо залежить від кількості лю-дей, що бажають будь-що носити патріарший титул. Зростан-ня останнього показника веде до дестабілізації в церковному середовищі та консервує існуючі тут проблеми. Тому за нашим переконанням, під кінець 1993 р. можливість для об'єднання православних в Україні суттєво звузилася у порівнянні з попереднім періодом. Амбітність та політична заангажованість декого з православних владик, їхня зневага до церковних канонів робить не такою вже й важкою відпо-відь на питання про те, хто винен у поглибленні розколу в церкві»⁸⁷. Уже на той час стало очевидно, що об'єднання пра-вославних Церков лише їхніми зусиллями є малодосяжним.

Подальші події розвивалися наступним чином. 15 груд-ня 1996 р. відбувся Архиєрейський собор УПЦ. Він прий-няв рішення про недоцільність і несвоєчасність автокефалії УПЦ в умовах існуючого в Україні церковного розколу⁸⁸. Аргументом за прийняття цього рішення стала думка, що частина віруючих незгідні з національно-етнічним визна-ченням, що передбачався українською автокефалією, відій-де під омофор Московського патріархату і це покладе початок новому розколу в УПЦ⁸⁹.

В останній третині 1990-х рр. спостерігається більш позитивна позиція духовенства УПЦ в напрямку руху до автокефалії. В кінці серпня 1997 р. в Почаєві відбулася

конференція благочинних західних епархій. Ініціатива проведення конференції йшла знизу і відображала прагнення багатьох представників духовенства добиватися для Церкви автокефального статусу. Про це, зокрема, йшлося у «Зверненні» благочинних Володимир-Волинсько-Ковельської епархії до предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана). «Звернення» було прийняте на зборах за участю 190 священників і 300 мирян⁹⁰. Оскільки в західних регіонах знаходилася лівова частка парафій УПЦ, то це показувало, що частина духовенства та парафіян не підтримує рішення Архиерейського собору УПЦ 1996 р., який визнав постановку питання про автокефалію недоцільною.

В 1998 р. материковий розкол у православ'ї України поширюється на українську православну діаспору. Частина громад Української православної церкви у США вирішила вийти з-під омофору Вселенського патріархату на користь юрисдикції Київського патріархату⁹¹. Ці події явно не сприяли діалогу УПЦ КП з Вселенським патріархатом.

З'являлися Церкви-фантоми (УАПЦ Соборноправна, Українська Апостольська Православна Церква), які крім гучних заяв не встигали нічого зробити⁹². Подібні об'єднання були малочисельними.

Непрості були взаємини між традиційними і нетрадиційними релігіями. Останні скористалися можливостями демократичних процесів в Україні, розширенням міжнародних зв'язків і розпочали в 1990-і роки інтенсивну місіонерську діяльність. Український дослідник О. Уткін зазначає: «Місіонери та їхні послідовники у своїй діяльності нехтують духовними та історичними традиціями народу, громадською думкою, використовують складну соціально-економічну ситуацію в країні, конфесійні протиріччя, недосконалість законів, матеріально-фінансову підтримку своїх центрів, засоби масової інформації»⁹³. Традиційні Церкви, стривожені

активною експансією протестантських (баптистів, п'ятидесятників, свідків Єгови та ін.) та нових релігійних течій, формували у свідомості своїх парафіян насторожене сприйняття їх. Останні намагались потіснити традиційні Церкви і збільшити свої лави за рахунок їхніх вірних, часто йшли ще далі. Нерідко протестантами православ'я висміювалося як нагромування малозрозумілих обрядів, як щось далеке від «істинного» християнства. Протестантські об'єднання сприймалися більшістю православних як ворожі або конкурентні. Мали місце й конфліктні ситуації на релігійному ґрунті, зокрема, у серпні 1998 р. під час проведення масових заходів між православними та харизматами. Православні ієрархи неодноразово зверталися до органів влади обмежити розвиток протестантських об'єднань в Україні силовими методами (особливо це стосувалося неопротестантських об'єднань), заборонити євангельські місійні проекти⁹⁴.

Що ж стосується протестантів, то серед них у ставленні до православних притаманна була різна позиція. На запитання «Які з духовних дарів, на ваш погляд, можуть отримати православні?» 35% опитуваних вважали, що всі або деякі, якщо є справжніми віруючими; 44% було важко відповісти; а 21% дали негативну відповідь. Деякі з них заявляли: «Православ'я — помилкова релігія, придумана людьми. Вона веде в нікуди», «Це не та церква, яка описана в Біблії»⁹⁵. Проте ворожі настрої не набули вагомого поширення у ставленні протестантів до традиційних Церков. Мінімізації конфліктів сприяла відсутність майнових претензій між православними та греко-католиками з одного боку і протестантами з іншого. В той же час факти прямого співробітництва траплялися рідко і мали переважно загальноукраїнський характер. Одним з них стало утворення і діяльність Українського Біблійного товариства. До нього увійшли всі найбільші Церкви країни, проте з самого почат-

ку заснування і до кінця 1990-х рр. його очолювали протестантські керівники. Товариство організувало видання Біблії та релігійної літератури за кордоном, ввозило її в Україну та розповсюджувало. Надавати літературу за конфесійним забарвленням заборонялося статутом⁹⁶.

Стосунки між християнськими конфесіями та мусульманськими в період 1990-х рр. теж були неоднозначними. Найбільший відсоток мусульман був у Криму, ними переважно були там кримські татари. Відносини кримських татар з іншими мешканцями Криму згідно соціологічного дослідження Асоціації «Арраїд» разом з Таврійським національним університетом, перші оцінювали, згідно соціологічних опитувань, як задовільні (64%). Серед росіян, що проживали в Криму, за визначенням М. Кирюшка «переважає, проте, байдуже або негативне ставлення до мусульман»⁹⁷.

Перший значний конфлікт між мусульманами і православними мав місце влітку та восени 2000 р. («хрестоповальна справа»). За участю місцевої влади керівникам громад вдалося дійти згоди щодо встановлення поклонних хрестів, недопущення їх розміщення поруч з мусульманськими поселеннями та кладовищами⁹⁸.

В окремих релігійних течіях їх прибічники націлювалися на гостру конфронтацію з іншими конфесіями. Так, засновники Великого Білого братства писали, що в християнських церквах — мерзота і спустошеність, «шабаш екстрасенсів та чаклунів», а християнське вчення є «бредні іновірців», віруючі — «дурні наївні павуки»⁹⁹. Очевидно, що такі висловлювання налаштовували віруючих, що належали до традиційних Церков, на відповідне негативне сприйняття неокультів, тлумачення їх як деструктивних релігійних організацій.

Впродовж другої половини 1990-х рр. спостерігалися тенденції до зменшення конфліктних ситуацій в релігійній

сфері загалом. У зверненні Л. Кучми до Верховної Ради від 4 квітня 1995 р. згадувалося, що в конфесійні конфлікти втягнуті мільйони віруючих, і на цьому ґрунті виникло понад 600 великих і малих «гарячих точок»¹⁰⁰. Через кілька років ситуація на місцях дещо згладжується, кількість локальних конфліктів зменшується. В 1998 р. кількість вогнищ гострого протистояння з приводу володіння культовими спорудами зменшилася з 450 до 350. Водночас, як зазначається в офіційному віснику Держкомрелігій, «релігійна ситуація у країні залишається непростою. Не відбувається зрушень на краще у відносинах між трьома українськими православними церквами, триває — хоча й не настільки гостро, як наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. — конфлікт між православними й греко-католицькими громадами; транзитний стан суспільства і зміни в конфесійному полі країни час від часу продукують нові вузли протиріч на релігійному ґрунті»¹⁰¹.

Незважаючи на труднощі, що зберігалися у відносинах між різними конфесіями, у звіті Держкомрелігій України за 1998 р. зазначалося, що «конфліктність перестає бути визначальною рисою релігійно-церковного життя». В аналогічному звіті за 1999 р. зберігаються прогнози «в перспективі зміцняться позитивні тенденції», хоча тут і констатується про наявність значного конфліктогенного потенціалу в релігійній сфері¹⁰².

Кінець 1990-х рр. так і не приніс остаточного миру в міжконфесійні відносини. Час від часу в окремих регіонах відбувалися зіштовхнення між вірними різних Церков. Так, 10 червня 1999 р. у селищі Королево член виконавчого органу громади УПЦ навіть отримав тілесні пошкодження під час сутички між православними і греко-католиками. 20 червня цього року в с. Великі Межиріччі на Рівненщині вірні УПЦ КП намагалися захопити храм УПЦ в єдності

з Московським патріархатом¹⁰³. В квітні 1999 р. в Маріуполі, під час освячення хреста на місці зведення храму УПЦ КП, пікетувальники — вірні УПЦ в єдності з Московським патріархатом побили Патріарха Філарета і супроводжуючих його осіб. Перед цим місцева влада намагалася унеможливити візит предстоятеля УПЦ КП, а єпископ Іларіон та духовенство УПЦ вимагали від Донецької облдержадміністрації «не пущати філаретівців»¹⁰⁴.

Міжконфесійні конфлікти мали різні причини: богословсько-канонічні, історичні, політичні, культурно-духовні, соціально-правові. Конфліктам сприяла недосконалість законодавства, що стосувалося релігії¹⁰⁵. Самі ж віруючі згідно соціологічного опитування, проведеного в листопаді — грудні 1991 р. групою дослідників під керівництвом В. Перебенесюка, так оцінювали причини міжрелігійних конфліктів¹⁰⁶:

№ п/п	Причини	Православні (у %)			Греко-католики (у %)	Протестанти (у %)	Всього (у %)
		УПЦ	УАПЦ	Всього			
1.	Нетерпимість	40,91	60	55,17	54	63,64	56,92
2.	Вплив екстремістів	77,27	47,69	55,17	23	22,73	33,99
3.	Непоступливість ієрархів	18,18	33,85	29,89	48	21,21	34,78
4.	Намагання до однобічної переваги	13,64	20	18,39	12	45,45	22,92
5.	Церковно-догматичні розходження	—	6,15	15,75	33	15,15	18,58
6.	Національні	45,45	10,77	19,54	15	6,06	14,53
7.	Політичні	—	10,77	8,05	10	16,67	11,07

Як ми бачимо з таблиці, по деяких пунктах між віруючими різних конфесій спостерігається розходження. Так, оцінка ролі церковно-догматичних розходжень у греко-католиків вища ніж у православних, останні вище ніж греко-католики оцінюють вплив ролі екстремістів. Прибічники УПЦ в єдності з Московським патріархатом вважали цю причину найголовнішою. Досить багато прибічників УПЦ вважали суттєвою причиною конфліктів національні проблеми, тоді як серед греко-католиків таких було набагато менше і зовсім незначний відсоток серед протестантів.

В листопаді 1998 р. під час проведення міжнародної конференції «Релігійна свобода в Україні в контексті міжнародного правового досвіду (До 50-річчя Загальної Декларації ООН з прав людини)» українським експертам було запропоновано відповісти на ряд питань, що торкалися релігійної ситуації в Україні. Щодо причин релігійних конфліктів відповіді розподілилися наступним чином. 88% опитаних вказали на суперечки за право володіння культовими спорудами та майном. 60% — на втручання політичних партій і громадських організацій; 56% — на некомпетентність місцевих органів влади; 36% — на загальну кризу й поширення беззаконня; 32% — на намагання перенавернути вірних інших Церков¹⁰⁷. Кожен з експертів міг назвати кілька причин.

На наш погляд, міжконфесійні конфлікти посилювалися амбіціями окремих архієреїв, некомпетентним втручанням державних посадових осіб, тенденційними виступами в ЗМІ. Не останню роль в ескалації конфліктів зіграли майновий фактор та відсутність правової бази для їх розв'язання¹⁰⁸.

Немалозначними силами міжконфесійних конфліктів в Україні були нетолерантність та невміння (чи небажання) досягати компромісу. С. Здіорук справедливо зазначав: «Від цього спадку не були вільні ні духовенство, ні вірні.

«Логіка захисту Церкви», що домінувала впродовж 90-х років, надавала більше аргументів радше еклезіальним «яструбам», ніж їхнім опонентам»¹⁰⁹.

Серед причин міжцерковних конфліктів, як зазначав М. Новиченко, перший заступник голови Держкомрелігії України, був і зовнішньополітичний чинник, вплив на парафіян різних конфесій закордонних релігійних центрів¹¹⁰. Вище згаданий С. Здіорук наголошував: «Активне використання Росією у своїй політиці РПЦ поза всіляким сумнівом. Причому використання пріоритетне, з розумінням її значення для справи проведення імперської політики»¹¹¹. Очевидно також і те, що якби Православна церква в Україні була єдина, то вона б могла стати заручником інтересів української влади.

Значної шкоди міжцерковному примиренню завдавали й різні політичні сили, які використовували конфлікти у своїх власних цілях, що не могли не помітити громадяни. Згідно з дослідженнями Інституту національних відносин і політології НАН України (березень 1993 р.), яке охоплювало 1054 особи, мешканців різних регіонів, на запитання «Яку роль відіграють політичні партії у залагодженні міжцерковних конфліктів» більшість віруючих відзначила їх негативний вклад. Відповіді були розподілені таким чином: негативну роль відзначили 26,8% опитаних, більш негативну ніж позитивну — 40,3%, позитивну — 8,7%¹¹².

Державне керівництво, розуміючи, що міжконфесійні конфлікти вносять нестабільність в українське суспільство, намагалося сприяти стабілізації міжцерковних відносин і закликала до цього керівників Церков. 21 липня 1997 р. в Маріїнському палаці в присутності Президента України Л. Кучми очільники християнських Церков України підписали Меморандум християнських конфесій про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаєминах. Серед підписан-

тів документа були представники 15 конфесій: митрополит Володимир (УПЦ), Патріарх Філарет (УПЦ КП), єпископ Любомир (УГКЦ), Патріарх Димитрій (УАПЦ), митрополит Петро (УАПЦ), єпископ Маркіян (РКЦ), пастор Павло Химинець (Українська уніонна конфесія адвентистів сьомого дня), Вальтер Клінгер (Німецька євангелічно-лютеранська церква в Україні) та ін.¹¹³ Більшість глав церков оцінили цей документ як акт доброї волі, декларацію намірів. Оскільки він не мав юридичної сили, то його значення було швидше формальним ніж таким, що відіграло би вагому роль для послаблення міжконфесійної напруги.

Іншим кроком, здійсненим за участю держави на шляху до примирення Церков, стало утворення у грудні 1996 р. з ініціативи Президента України Л. Кучми Всеукраїнської ради Церков та релігійних організацій. Вона діяла на громадських засадах як представницький консультативно-дорадчий орган. Метою створення Ради була координація міжконфесійного діалогу, участь в розробці проектів нормативних актів з питань державно-церковних відносин, здійснення колективних добродійних заходів та ін. До її складу входили керівники 15 найпоширеніших в Україні релігійних об'єднань, що представляли майже 93% загальної релігійної мережі¹¹⁴. Проте дії Ради щодо налагодження міжконфесійних стосунків виявилися малоефективними.

Слід відзначити, що міжконфесійні відносини змінювалися впродовж всіх 1990-х рр. Їх загальна картина, як зазначає А. Колодний, «ускладнюється в одних формах свого вияву, толерантизується — в інших». Міжконфесійні відносини розгорталися в Україні в контексті її суспільних процесів, національного та духовного відродження¹¹⁵.

Підсумовуючи відзначимо, що міжконфесійні стосунки в УРСР в 1990-х рр. характеризувалися надзвичайною складністю та неоднозначністю. Виходить з підпілля

УГКЦ, відроджується УАПЦ. Між ними та УПЦ виникає багато конфліктів, в основі яких лежить бажання володіти тими чи іншими храмами та церковним майном. В той же час УПЦ та РПЦ бачать в них своїх головних суперників на території, яку вони вважали своєю канонічною.

Московська патріархія, бажаючи ослабити ріст УГКЦ та УАПЦ з одного боку, а з іншого в силу інших причин погоджується надати автономію УПЦ. В той же час кроки керівництва УПЦ спрямовані на здобуття автокефалії цієї Церкви сприймаються Московською патріархією вороже. Конфлікт предстоятеля УПЦ митрополита Філарета з керівництвом РПЦ спричиняє розкол в УПЦ. Частина архиєреїв та парафіян УПЦ об'єднуються з УАПЦ й виникає нове церковне об'єднання — УПЦ КП. Численні спроби цієї Церкви отримати канонічне визнання не були успішними.

Впродовж 1990-х рр. з різних боків робляться численні спроби знайти порозуміння й досягти об'єднання українського православ'я, які виявилися малорезультативними. Цьому сприяли різні точки зору на об'єднання, ідеологічні розбіжності, амбіції ієрархів тощо. Ідея утворення єдиної Української православної помісної Церкви так і лишилася нереалізованою.

Крім міжправославних, православно-католицьких протиріч в Україні мали місце й інші, зокрема між православними й греко-католиками з одного боку, протестантами — з іншого. Традиційні Церкви досить вороже ставилися до появи в Україні нових культів, а прибічники останніх звинувачували перших у віддаленості від Бога, акцентації на обрядах тощо.

В той же час у сфері міжконфесійних відносин спостерігаються і певні досягнення. Кількість «гарячих точок» міжконфесійних конфліктів на кінець 1990-х рр. значно знизилася порівняно з початком 1990-х рр.

2.3. Взаємовідносини між релігійними течіями на початку XXI століття

Бурхливий період розвитку конфесій різних спрямувань та швидке зростання кількості їх релігійних громад на початку XXI ст. уповільнився. Європейські правові норми щодо утвердження міжконфесійної злагоди закладені у Резолюції 916 щодо незайнятих культових споруд (1993 р.), Рекомендації 1212 стосовно релігійної толерантності в демократичному суспільстві (1993 р.), Рекомендації 1396 «Релігія і демократія» (1999 р.), Рекомендації 1412 стосовно протиправної діяльності сект (1999 р.), Рекомендації 1556 ПАРЄ «Релігія і зміни в Центральній та Східній Європі» (2002 р.) та ін.

Значну увагу питанням діяльності Церков також приділяє вітчизняне законодавство. Їх функціонування регулюють Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» та Конституція України. Закон має доволі демократичний характер. Він декларує свободу віросповідання, забороняє політичну діяльність релігійних організацій. Церква відокремлена від держави і школи. На офіційну реєстрацію має право будь-яка конфесія. У той же час, недоліком вітчизняного законодавства у сфері релігії фахівці називають необов'язковий характер реєстрації «релігійних організацій», серед яких подекуди трапляються «деструктивні культу». Держава не може заборонити їх існування, якщо вони не ведуть юридичну діяльність. На поч. 2007 р. понад 1,7 тис. релігійних організацій відмовляються реєструватися.

В Україні наявний позитивний досвід налагодження міжконфесійної співпраці за допомогою різних недержавних організацій та об'єднань: Українська асоціація релігієзнавців, Інститут релігійної свободи, Українська асоціація релігійної свободи, Українське біблійне товариство, Народа

християнських церков України та ін. З 1998 р. у напрямку координації позицій релігійних структур з широкого кола питань у сфері державно-церковних, міжцерковних і міжконфесійних відносин діє Всеукраїнська Рада церков та релігійних організацій. Завдяки діяльності Ради було підписано Меморандум християнських конфесій України про неприйняття силових дій у міжконфесійних взаєминах (1997 р.), Меморандум про співпрацю Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій, Мінінформу та Держкомрелігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя (1998 р.), меморандуми про співпрацю з Міністерством освіти та науки, з Міністерством оборони України та ін. Спроби утворення власних координуючих об'єднань здійснюють іудеї та мусульмани організацій різних юрисдикцій.

Як слушно зауважує В. Климов, «міжконфесійні відносини в будь-якому суспільстві складаються такими, яким вони можуть бути за даних суспільно-політичних, економічних, правових, духовних, етнонаціональних умов існування конфесій в державі й соціумі»¹¹⁶. Характеризуючи розвиток нашої держави протягом останніх років, слід указати на певну стабілізацію соціально-економічного розвитку, поступовий спад рівня соціальної напруженості, збереженням міжнаціональної злагоди, прагнення до добросусідських відносин із сусідніми державами. Проблемно відбувалося становлення свободи слова і права вільного відстоювання своїх переконань, та все ж плюралізм пробиває собі дорогу. У релігійній сфері тривав процес відродження релігійної мережі перш за все православних, греко-католицьких і традиційних протестантських громад. Відбулося насичення церковними організаціями і громадами географічного виміру України.

Нині Україна є поліконфесійною державою, що обумовлено як історично, так і декларуванням свободи віроспові-

дання та демократії. У кількісному відношенні домінує православна церква, до якої належить понад половини усіх релігійних громад. У свою чергу, православний спектр поділяється на УПЦ (бл. 70% парафій), УПЦ КП (бл. 20%) і УАПЦ (8,8%). Достатньо численне представництво в Україні мають протестанти, до яких належить бл. 25% усіх громад. Третє місце займає УГКЦ, чії релігійні громади складають бл. 15% національної релігійної мережі. Спостерігається певна закономірність: на заході нашої держави домінує УГКЦ, тоді як на сході і південному сході — УПЦ в єдності з Московським патріархатом. По усій країні динамічно зростають громади неорелігій, які заповнюють той світоглядний вакуум у свідомості населення, що утворився після деконструкції марксистсько-ленінської ідеологічної монополії. Дієвим засобом поповнення своїх лав є релігійне місіонерство останніх, що подекуди насторожує консервативних священників традиційних релігій.

З утвердженням демократичного шляху розвитку суспільства, демократизацією ЗМІ та культивуванням плюралізму міжконфесійні стосунки стають предметом обговорення громадськості. Держава, священнослужителі і віруючі вчаться до співіснування на основі конструктивного діалогу, а не силового протистояння. Останнім часом завдяки будівництву бл. 3 тисяч нових культових будівель кількість майнових суперечок між віруючими значно скорочується. Ще 2 тисячі релігійних об'єктів будується, а 9 тис. громад орендують приміщення або проводять богослужіння у пристосованих для цього приміщеннях.

Велику роль у зменшенні гостроти суперечностей навколо повернення церковного майна відіграв Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р., який започаткував процес реституції церковного майна. Як

зазначає Віктор Бондаренко, «реституція церковного майна стала в Україні явищем унікальним, оскільки жоден інший суспільний інститут, окрім Церкви, з причин відсутності юридичної бази, своїм правом на успадкування історично належного їм майна не скористався»¹¹⁷. Держава виступила ініціатором налагодження конструктивних стосунків з Церквою, запобігала суперечкам між окремими церквами навколо культового майна.

Говорячи про пошук міжконфесійної злагоди, треба мати на увазі наявність суперечностей у міжправославному середовищі, конфлікти на православно-мусульманському рівні у Криму, протистояння по лінії традиційні Церкви — неорелігії. Заплутаності власне церковних відносин додає наявність кількох однокорінних течій у найбільших конфесіях України. Так, в українському православ'ї існує три основних Церкви; у ісламі — чотири течії, в іудаїзмі — шість. Необхідно ураховувати існування протестантських та римо-католицьких громад, бл. 50 неорелігійних течій тощо.

Одним із дразливих моментів стосунків традиційних церков і неорелігій стало запровадження у шкільну програму курсу «Основи християнської етики». Саме по собі запровадження у систему освіти факультативного курсу з домінуючим виховним спрямуванням є позитивним моментом для донедавна атеїстичного суспільства у період панування ідеології споживання, однак у поліетнічній і поліконфесійній Україні таке нововведення було сприйнято неоднозначно. Дехто у цьому вбачає спроби стримати зростання популярності неорелігій. Зміст шкільного курсу був негативно оцінений митрополитом Володимиром. Цей крок був вороже сприйнятий прибічниками РУНВіри, які вважають, що «Біблія і християнство не може розглядатися як першоджерело істини, оскільки вони скомпоновані з більш давніх учень і духовних надбань людства. З точки

зору здорового глузду і природного світогляду, християнство є сектою юдаїзму, призначеного для нежидів (як і комунізм), використовується для духовної кастрації й поневолення інших народів»; «У часи комуністичної тиранії християнство було легальним проявом антикомунізму. У вільній Державі має бути своя Рідна Віра»¹¹⁸.

Однією з помітних подій православного життя 2007 р. став Архиєрейський собор УПЦ, проведений 21 грудня 2007 р. Його значення для міжконфесійних відносин простежується у дусі й спрямованості рішень. У ході собору було засуджено «політичне православ'я», тобто участь Церкви у політичній боротьбі, а також заперечено належність «Спілки православних громадян України» на чолі з В. Кауровим до УПЦ. Подібні рішення були продиктовані небезпідставними обвинуваченнями даної конфесії у певній політичній заангажованості, яка проявилася наприкінці 2004 року та у ході виборів до Київської міської ради навесні 2007 р.

Нові підходи були озвучені на Соборі у стосунках з УПЦ КП і УАПЦ. У «Зверненні до вірних чад УПЦ» ієрархи закликали вірних від ворожнечі щодо «розкольників»: основою «нашого ставлення до братів і сестер, які перебувають у розколі, має бути любов...» Толерантні заяви були підкріплені низкою зустрічей у день собору між високими представниками УПЦ і УАПЦ, УПЦ і УПЦ КП.

Такі заяви і декларації були досить оптимістично зустрінуті в інших православних конфесіях. На безумовне схвалення заслуговувало засудження «політичного православ'я». Як прокоментував ці рішення прес-секретар УПЦ КП архимандрит Євстратій (Зоря), вони мають конструктивний характер і свідчать про дуже серйозні зрушення у глибині УПЦ¹¹⁹. У той же час глава Відділу зовнішніх зв'язків останньої священник Сергій Говорун підкреслив, що «на

шляху об'єднання Українського Православ'я всі сторони (мається на увазі УПЦ, УПЦ КП і УАПЦ — В.К.) мають робити кроки назустріч одне одному. Тобто процес воз'єднання не є одностороннім»¹²⁰.

Таким чином, Архиерейський собор УПЦ задекларував позитивні імпульси цієї Церкви у питанні православного зближення. Усунення гострої риторики щодо «розкольників» було схвально зустрінuto у Київському патріархаті. Надії на продовження конструктивного діалогу між Православними церквами в Україні додавала засудження політичної діяльності «Союзу православних громадян України», чия діяльність межує з хуліганством.

Незважаючи на перманентну (здебільшого латентну) конфліктність у церковно-релігійній сфері України, Церква як єдина суспільна інституція має позитивний баланс довіри. За результатами проведеного 17–24 грудня 2008 р. опитування 2017 респондентів усіх регіонів нашої держави, цілковито довіряють Церкві 26%, тоді як недовіру висловлюють 11%¹²¹. Очевидно, що баланс абсолютної довіри є невисоким з огляду на ту суспільну місію, яку Церква зобов'язана нести. Певний вплив на такий результат має і загальна тенденція до комерціалізації суспільних відносин, падіння духовності і моралі. Цей показник — лише 15% — має загрозовий характер.

Питання віри — це дуже тонка струна у духовному світі кожного індивіда. Сфера сакрального сприймається на ірраціональному рівні. Непорозуміння між представниками Церков сприймаються на рівні емоцій, а не рації. Якщо священнослужителі однієї Церкви не знаходять порозуміння у питаннях майна, влади, території, трапляється, що радикалізовані миряни самотужки з'ясовують стосунки.

У таких випадках потрібна зовнішня допомога. Утручання держави або уповноважених нею органів могло б

стати дієвим механізмом нормалізації міжцерковних відносин. Проте відсутність у держави досвіду регулювання міжконфесійних відносин не дозволяє цілковито покладатися на владу у вирішенні різноманітних суперечок. У свою чергу, спотворений характер державно-церковних стосунків у Радянській Україні не дозволяє священнослужителям також цілковито покладатися на такого посередника.

Поступово державно-церковні стосунки набирають збалансованості і прогнозованості. Створено умови для рівноправного діалогу, держава не заважає проводити церквам свою діяльність. На середину 2000-х рр. в Україні діяло 15 духовних навчальних закладів, 12,5 тис. недільних шкіл, бл. 350 ЗМІ різного віросповідання. Майже за 10 років з 1992 р. релігійним організаціям було повернуто понад 3,5 тис. колишній культових приміщень, що використовувалися не за призначенням, та понад 10 тис. предметів церковного начиння¹²². Безумовно, усі релігійні громади держава не в змозі забезпечити культовими приміщеннями, особливо якщо їх кількість щороку збільшується на тисячу одиниць щороку.

Увага громадської думки до проблем православ'я в Україні зросла у ході святкувань 1020-ї річниці хрещення Київської Русі у липні 2008 р. Приїзд святійшого Патріарха Константинопольського Варфоломія I спричинив дискусії щодо можливої зміни статусу УПЦ КП. У середовищі УПЦ МП і РПЦ існували побоювання, що під час цих урочистостей Вселенський Патріарх оголосить про приєднання до своєї патріархії УПЦ КП і УАПЦ. Проведені урочистості привернули увагу громадськості і світу до проблем українського православ'я, але справу примирення не просунули. В офіційних урочистостях не брали участь представники УПЦ КП. У підсумку святкування фактично зберігся баланс попередніх сил, хіба влада у черговий раз переконалася у марності провести об'єднання православних під тиском.

Як слушно зазначає предстоятель УПЦ, митрополит Київський Володимир (Сабодан): «Доти, доки питання статусу Української церкви обговорюватиметься в політичній площині як ще один додатковий механізм незалежності чи політичної єдності, до консенсусу з питання статусу нам не прийти. І прибічники, і противники «єдиної помісної церкви», про яку так багато нині говорять політики, мають усвідомити очевидне: церква не може й не повинна бути інструментом політичного чи ідеологічного впливу. Її природа інша»¹²³. Предстоятель УАПЦ митрополит Мефодій (Кудряшов) заявляє, що поштовх до нового діалогу православних церков України могла б дати відмова нинішніх керманців від боротьби за крісло глави об'єднаної православної церкви. Він підтвердив свою позицію відмовою від боротьби за керівну посаду в новій Церкві. Це ж саме він закликав зробити і главу УПЦ КП Філарета¹²⁴.

Сучасні міжконфесійні стосунки в Україні спираються на досвід, що сформувався у радянській Україні. Бурхливе політичне життя в Україні мимоволі торкається і священнослужителів. У ході виборів президента України наприкінці 2004 р. церкви займали різні позиції. На підтримку кандидата у президенти В. Януковича виступила УПЦ МП. Релігійні організації зі складу Наради християнських церков України спочатку виступали за проведення чесних, демократичних виборів. У розпал протистояння у грудні 2004 року вони проводили богослужіння на Майдані Незалежності у Києві і підтримали В. Ющенка. Політизація духовної сфери кидає тінь і на духовне життя, у якому також певною мірою проявилась роз'єднаність українського суспільства у світоглядних та зовнішньополітичних орієнтирах. УПЦ КП, УАПЦ і УГКЦ сприймаються прибічниками утвердження незалежності України та євроатлантичного шляху розвитку нашої держави. УПЦ симпатизує ідеям і знахо-

дить підтримку у тих політичних сил, що відстоюють встановлення тісних економічних, культурних та духовно-церковних стосунків з Росією та Білоруссю.

Гострим кутом міжцерковних стосунків виступає питання мови богослужіння. Як указує Світлана Савойська, мова богослужіння, дотримання українських звичаїв і виховання патріотизму є другим після боротьби за владу та сферу впливу конфліктом у міжправославному середовищі¹²⁵. Мовою богослужінь УАПЦ і УПЦ КП є сучасна українська мова, яка сприяє кращому розумінню віровчення та змісту богослужіння. Підтримувана РПЦ УПЦ МП виступає за збереження використання церковнослов'янської мови, яка є виразником єднання усіх східних слов'ян. У цілому можна погодитися з думкою Світлани Савойської, що «міжцерковні мовно-політичні конфлікти настільки гострі, що за нинішньої ситуації краще говорити не про об'єднання православних церков у Єдину помісну православну церкву, а про їх зближення»¹²⁶.

Певне напруження у стосунках між конфесіями подолати не вдається. Триває «холодна війна» у середовищі українського православ'я. Попри позитивні тенденції щодо стабілізації відносин між різними конфесіями в Україні процес нормалізації далекий від бажаного. З моменту розколу Українського екзархату Руської православної церкви та відродження УАПЦ у питанні їх об'єднання справа фактично не просунулася. Більше того, у березні 2006 р. як релігійне об'єднання було зареєстровано Харківсько-Полтавську єпархію УАПЦ (оновленої). Поява ще однієї церкви шляхом розколу загострила майнові стосунки на місцях.

5 грудня 2008 р. помер Патріарх Московський і вся Русі Алексій II. Новообраний патріарх Кирило стоїть перед новими викликами. Одним із перших його кроків було підтвердження автономний статус УПЦ, також він має

наміри свою першу закордонну поїздку здійснити в Україну. Від його позиції залежатиме і готовність УПЦ вести діалог з «неканонічними церквами» України.

Таким чином, міжконфесійні стосунки в Україні на поч. XXI ст. спираються на радянський досвід з його атеїстичним вихованням, брутальним ставленням до віруючих нехристиянських конфесій тощо. Етап відродження релігійних організацій у 90-х рр. XX ст. показав, що основні суперечності між Церквами полягали у питанні культових приміщень, спробах використання світської влади для утвердження свого впливу на своїй території. Нині дискусійними питаннями у міжправославному діалозі є питання мови богослужінь, ставлення до тих чи інших заходів держави.

Незважаючи на певну гостроту, конфлікти і сутички у релігійному середовищі, можливості для діалогу різних конфесій не вичерпані. Стосунки не були розірвані остаточно. Дискусії у православному середовищі ведуться навколо канонічного/неканонічного статусу УПЦ КП і УАПЦ і не мають під собою розбіжностей у віровченні чи обрядовості. Це полегшує потенційну справу створення єдиної помісної православної церкви в Україні.

Сучасна Україна має приклади проведення спільних богослужінь основних християнських конфесій. Подекуди лунають конструктивні заяви про потребу налагодження постійного діалогу, проте вони не підтверджуються практичними кроками і не закріплюються конкретними домовленостями. Потрібна цілеспрямована політика пропаганди православної єдності в Україні і не втручання зовнішніх сил. Зерна розбрату, посіяні на поч. 1990-х рр., певний час даватимуть про себе знати, адже навіть якщо вдасться домовитися главам Церков, то на рівні приходів і віруючих процес примирення займе більше часу.

¹ *Литвин В.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). — К., Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — С. 305.

² День. — 2000. — 26 грудня.

³ *Владимиренко В.* Людина і релігія // Світ сучасної людини. — К.: Магістр-5, 1996. — С. 183.

⁴ Портрет України. — К., 2000. — С. 53.

⁵ Нариси української популярної культури / за ред. О. Гриценка. — К., 1998. — С. 737.

⁶ Портрет України. — К., 2000. — С. 53.

⁷ *Проскурнича Юлія.* Врятовані вірою // Влада і політика. — 2000. — 26 травня — 7 червня (№17).

⁸ Див.: *Журавський В.* Церква і держава // Спостерігач. — 1996. — № 28. — С. 17.

⁹ *Сьомін С.* Українська молодь під прицілом новітніх релігійних культів і сект // Людина і політика. — 2000. — № 3. — С. 54.

¹⁰ Поточний архів Державного комітету України у справах релігій.

¹¹ Там само.

¹² Поточний архів Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Довідка про використання ефірного часу Українського радіо зарубіжними релігійними місіонерами від 29 липня 1996 р.

¹³ *Гринько В.* Передумови виникнення і розвитку неорелігійних течій // Вісник НАН України. — 1999. — № 1. — С. 36.

¹⁴ *Петренко В.* Перевернуте розп'яття // Людина і світ. — 1998. — Липень. — С. 50–52.

¹⁵ Всеукраїнские ведомости. — 1997. — 18 марта, 6 августа.

¹⁶ *Литвин В.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). — С. 308.

¹⁷ *Новиченко М.* Міжконфлікти в Україні: причини і наслідки // Людина і світ. — 1995. — № 9. — С.17.

¹⁸ Сучасна релігійна ситуація в Україні / НАН України. Ін-т філософії. Відділення релігієзнавства; Ред. кол.: П. І. Косуха (відп. ред.) та ін. — Ч. 1. — К., 1994. — С. 60.

¹⁹ Встреча с Папой Иоанном Павлом II // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 1. — С. 34.

²⁰ Визит делегации из Ватикана // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 3. — С. 5.

²¹ Заявление Священного Синода Русской Православной Церкви в связи с ситуацией в Западных областях Украинского экзархата // Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 3. — С. 2–3.

²² К событиям в Ивано-Франковске и других регионах Западной Украины // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 3. — С. 3.

²³ *Драбинко А.* Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). — К.: Изд. Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 2002. — С. 13.

²⁴ Коммюнике встречи представителей Римско-Католической и Русской Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 4. — С. 59.

²⁵ Рекомендации по нормализации отношений между православными и католиками восточного обряда на Западной Украине // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 5. — С. 8–9.

²⁶ *Сленський В. Є.* Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: Дис... докт. філос. наук / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К., 2003. — Арк. 356.

²⁷ У Державному комітеті у справах релігій: офіційний вісник: Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах // Людина і світ. — 1997. — № 8. — С. 27.

²⁸ *Уткін О. І.* Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники. — К.: Нац. ін-т стратегічних досл., 1998. — С. 90.

²⁹ Сучасна релігійна ситуація в Україні. — С. 61; *Сленський В. Є., Перебенесюк В. П.* Назв. праця. — С. 14.

³⁰ *Бондаренко В.* Українська автокефальна церква: процес становлення // Людина і світ. — 1990. — № 8. — С. 15–17.

³¹ Там само. — С. 17.

³² *Сверстюк Є.* Ми вистраждали ідеал єдності // Людина і світ. — 1991. — № 1. — С. 11.

³³ Про релігійні конфесії на Львівщині (З рішень Львівської обласної Ради народних депутатів) // Людина і світ. — 1990. — № 10. — С. 13.

³⁴ Тимчасові правила визначення конфесійної приналежності (Додаток до рішення обласної Ради народних депутатів «Про релігійні конфесії на Львівщині») // Людина і світ. — 1990. — № 10. — С. 13.

³⁵ *Бондаренко В., Єленський В.* Церква й українське суспільство на новому етапі // Людина і світ. — 1992. — № 3. — С. 20.

³⁶ Положение об экзархатах Московского Патриархата // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 5. — С. 9–12; Документи Архієрейського Собору Руської Православної Церкви: Положення про екзархати Московського Патріархату // Православний вісник. — 1990. — № 4. — С. 9–12.

³⁷ Засідання Синоду Української Православної Церкви // Православний вісник. — 1990. — № 10. — С. 2.

³⁸ Документи Архієрейського Собора Русской Православной Церкви: Определение об Украинской Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии. — 1991. — № 2. — С. 2.

³⁹ Грамота Алексія Второго Божею Милостью Патріарха Московского и всея Руси митрополиту Киевскому и всея Украины Филарету // Журнал Московской патриархии. — 1991. — № 2. — С. 2.

⁴⁰ [Письмо Председателя Верховного Совета Украины Л. Кравчука Патріарху Московскому и всея Руси Алексию II] // Неправда московских анафем / Упор. ігумен Димитрій (Рудюк). — К., 1999. — С. 254–255.

⁴¹ *Бондаренко В.* Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії // Людина і світ. — 1992. — № 9–10. — С. 2–3.

⁴² Там само. — С. 3.

⁴³ Собор Української Православної Церкви 1–3 листопада 1991 р. — К.: Вид-во УПЦ, 1992. — С. 35.

⁴⁴ Історія релігії в Україні. — Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / За ред. А. Колодного. — К.; Дрогобич: Коло, 2003. — С. 110.

⁴⁵ Звернення єпископату Української Православної Церкви до Святішого патріарха Московського і всієї Русі Алексія II, Священного Синоду та всіх єпископів Руської Православної Церкви // Православний вісник. — 1992. — № 4. — С. 3–4.

⁴⁶ Історія православної церкви в Україні. — С. 278.

⁴⁷ [Письмо Председателя Верховного Совета Украины Л. Кравчука Патриарху Московскому и всея Руси Алексию II] // Неправда московских анафем / Упор. ігумен Димитрій (Рудюк). — К., 1999. — С. 270–271.

⁴⁸ *Бондаренко В.* Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії. — С. 3.

⁴⁹ Історія православної церкви в Україні. — С. 279–280.

⁵⁰ *Смирнов С. А.* Православ'я в контексті сучасних соціально-політичних процесів в Україні (90-ті роки): Дис... канд. політ. наук / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 1998. — С. 1.

⁵¹ Історія православної церкви в Україні. — С. 280.

⁵² Там само.

⁵³ *Драбинко А.* Православие в посттоталитарной Украине. — С. 89–90.

⁵⁴ *Бєлікова Н. В.* Релігійні конфесії України (кінець 80-х–90-і рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук / Дон. нац. ун-т. — Донецьк, 2001. — Арк. 106.

⁵⁵ *Смирнов С. А.* Назв. праця. — Арк. 62.

⁵⁶ *Бондаренко В.* Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії. — С. 5.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Послание Архиерейского Собора Русской Православной Церкви Пастырям и верным чадам Украинской Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии. — 1992. — № 8. Офиц. часть. — С. XI; Судебное деяние Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 11 июня 1992 года // Журнал Московской патриархии. 1992. — № 8. Офиц. часть. — С. X.

⁵⁹ *Бондаренко В.* Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії. — С. 4.

⁶⁰ Постанова Всеукраїнського Собору 25–26 червня 1992 року // Православний вісник. — 1992. — № 6. — С.3.

⁶¹ *Бєлікова Н. Ю.* Назв. праця. — Арк. 108.

⁶² *Чемерис В.* Голгофа українського православ'я. — К.: Поліграфіка, 1998. — С. 238; Постанова Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату // Православний вісник. — 1992. — № 9/12. — С. 5.

⁶³ *Бєлікова Н. Ю.* Назв. праця. — Арк. 109.

- ⁶⁴ Там само. — Арк. 108.
- ⁶⁵ Постанова Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату // Православний вісник. — 1993. — № 1/3. — С. 3.
- ⁶⁶ Новий патріарх УАПЦ // Людина і світ. — 1993. — № 10/12. — С. 15.
- ⁶⁷ Патріарх Київський і всієї Руси України Володимир // Православний вісник. — 1993. — № 10/12. — С. 3.
- ⁶⁸ *Єленський В.* Релігія і українське суспільство: огляд подій 1995 року // Людина і світ. — 1996. — № 1/2. — С. 7.
- ⁶⁹ *Белікова Н. Ю.* Назв. праця. — Арк. 112.
- ⁷⁰ *Єленський В.* Релігія і українське суспільство: огляд подій 1995 р. — С. 7.
- ⁷¹ Заява Президента України Леоніда Кучми для преси після зустрічі з об'єднанням за єдину Помісну Церкву // Повідомлення Укрінформу. — 1995. — 20 жовтня.
- ⁷² *Єленський В.* Релігія і українське суспільство: огляд подій 1995 року. — С. 7.
- ⁷³ Історія релігії в Україні. — Т. 10. — С. 121.
- ⁷⁴ *Белікова Н. Ю.* Назв. праця. — Арк. 114.
- ⁷⁵ *Боруцький С.* Держава. Церква. Людина: Державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності. 1992 — 2002 рр. — Львів: Афіша, 2003. — С. 167.
- ⁷⁶ *Єленський В.* Минувший рік був високосним... Огляд подій, які перебували на поверхні релігійного життя України в 1996 році // Людина і світ. — 1997. — № 1. — С. 10.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ *Смирнов С. А.* Назв. праця. — Арк. 119.
- ⁷⁹ *Прокопчук Л.* Трансформаційні процеси в православних конфесіях України в 90-ті роки ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук / КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2005. — Арк. 118.
- ⁸⁰ Звернення до єпископату, духовенства та мирян Української Православної Церкви, канонічно підпорядкованої Московському Патріархату // Православний вісник. — 1993. — № 7–9. — С. 9–10.
- ⁸¹ *Смирнов С. А.* Назв. праця. — Арк. 103.

⁸² Заява Священного Синоду Української Православної Церкви Київського патріархату // *Неправда Московських анафем.* — С. 360.

⁸³ *Чемерис В.* Назв. праця. — С. 425.

⁸⁴ *Єленський В.* Відлуння подій 1997-го: Погляд на релігійне життя України через призму минулого року // *Людина і світ.* — 1998. — № 1. — С. 4.

⁸⁵ У Державному комітеті у справах релігій: Події релігійного життя: квітень // *Людина і світ.* — 1999. — № 5. — С. 30.

⁸⁶ *Єленський В.* Минулий рік був високосним... — С. 8.

⁸⁷ *Бондаренко В., Єленський В.* Церква, держава, суспільство // *Людина і світ.* — 1994. — № 1. — С. 6.

⁸⁸ *Драбинко А.* Указ. соч. — С. 196.

⁸⁹ Там само. — С. 197.

⁹⁰ *Єленський В.* Відлуння подій 1997-го... — С. 5; *Кудлай О.* Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін // *Людина і світ.* — 1998. — № 5–6. — С. 3.

⁹¹ *Єленський В.* Спливає століття...: Знаки подій минулого року // *Людина і світ.* — 1999. — № 1. — С. 5.

⁹² *Історія релігії в Україні.* — Т. 10. — С. 119–120.

⁹³ *Уткін О. І.* Назв. праця. — С. 95.

⁹⁴ *Назаркіна О. І.* Протестантські конфесії України в 90-ті роки ХХ ст.: баптистські та п'ятидесятницькі течії: Дис... канд. іст. наук / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2003. — Арк. 135.

⁹⁵ Там само. — Арк. 136.

⁹⁶ Там само. — Арк. 136–137.

⁹⁷ *Кирюшко М.* Мусульмани в християнському середовищі сучасної України // *Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана.* — К.: Генезис, 2001. — С. 239.

⁹⁸ Там само. — С. 241.

⁹⁹ *Уткін О. І.* Назв. праця. — С. 95.

¹⁰⁰ *Єленський В.* Релігія і українське суспільство: огляд подій 1995 року // *Людина і світ.* — 1996. — № 1/2. — С. 3.

¹⁰¹ У Державному комітеті у справах релігій: офіційний вісник: Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 1998 рік «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації державно-церковних відносин в Україні» // Людина і світ. — 1999. — № 2. — С. 27.

¹⁰² *Волова Л.* Межконфессиональные отношения как феномен современной культуры. — Запорожье: Просвіта, 2002. — С. 128.

¹⁰³ У Державному комітеті у справах релігій: офіційний вісник: Моніторинг. Релігія і Церква в Україні: червень // Людина і світ. — 1999. — № 7. — С. 25.

¹⁰⁴ У Державному комітеті у справах релігій: офіційний вісник: Моніторинг. Події релігійного життя: квітень // Людина і світ. — 1999. — № 5. — С. 31.

¹⁰⁵ *Уткін О. І.* Назв. праця. — С. 86.

¹⁰⁶ *Перебенесюк В. П.* Межконфессиональные отношения и межцерковный конфликт на Украине (Результаты социологического исследования). — К.: Укр. науч. исслед. ин-т проблем молодежи, 1992. — С. 48.

¹⁰⁷ У Державному комітеті у справах релігій: *Нікітченко О.* Експерти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти // Людина і світ. — 1999. — № 6. — С. 27–28.

¹⁰⁸ *Прокопчук Л. В.* Назв. праця. — Арк. 106.

¹⁰⁹ *Здіорук С. І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. — К.: Знання України, 2005. — С. 223.

¹¹⁰ *Новиченко М.* Про деякі особливості міжконфесійних відносин в Україні // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. — К.: «ВіП», 2001. — С. 24.

¹¹¹ *Здіорук С. І.* Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. — К.: Нац. ін-т стратегічних досл., 1993. — С. 30.

¹¹² *Смирнов С. А.* Назв. праця. — Арк. 107.

¹¹³ Підписано Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах // Урядовий кур'єр. — 1997. — 22 липня; У Державному комітеті у справах релігій: офіційний вісник: Меморандум християнських конфесій про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаєминах // Людина і світ. — 1997. — № 8. — С. 25–26.

¹¹⁴ У Державному комітеті у справах релігій: офіційний вісник: Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних Рад // Людина і світ. — 1997. — № 10. — С. 25.

¹¹⁵ *Колодний А.* Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні // Релігійна свобода: Наук. щорічник. — К., 2005. — № 9. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні. — С.99.

¹¹⁶ Україна релігійна: колективна монографія. — Кн. перша: Стан релігійного життя України. — К., 2008. — С. 51.

¹¹⁷ *Бондаренко В. Д.* Релігійно-церковне життя // Державотворчий процес в Україні 1991 — 2006. — К.: Наукова думка, 2007. — С. 613.

¹¹⁸ Основи релігії в українській школі // Слово оріїв. — 2007. — серпень. — № 34. — С. 7.

¹¹⁹ *Зуєв П.* «Політичне православ'я» відокремили від церкви // Дзеркало тижня. — 2008. — 12 січня.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ *Шангіна Л.* У країні — Новий рік і Йоуллупуккі, або не за столом хай буде сказано // Дзеркало тижня. — 2008. — 27 грудня.

¹²² *Бондаренко В. Д.* Вказ. праця. — С. 614.

¹²³ *Митрополит Володимир:* повернутися у вертикальне положення // Дзеркало тижня. — 2009. — № 2. — 24–30 січня.

¹²⁴ *Митрополит Мефодій.* В очікуванні канонічного визнання // Дзеркало тижня. — 2008. — 27 грудня.

¹²⁵ *Савойська С. В.* Українська православна церква і міжцерковні мовно-політичні конфлікти // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 41. (підсерія «Курасівські читання»). — С. 197.

¹²⁶ *Савойська С. В.* Вказ. праця. — С. 203–204.

ВИСНОВКИ

Зміна політичного керівництва в 1953 р. не призвела до суттєвих трансформацій в релігійній політиці. Впродовж 1954–1957 рр. продовжується попередній курс керівництва щодо релігії та Церкви. Різка критика релігії, що мала місце в 1954 р. не продовжувалася в найближчі кілька років. Однак в кінці 1950-х рр. відбулися радикальні зміни в ставленні влади до Церкви та релігії. Було закрито тисячі храмів та молитовних будинків, посилено антирелігійну пропаганду. Діяльність керівних органів окремих релігійних об'єднань, зокрема адвентистів сьомого дня, була заборонена. Відбувається розкол в середовищі євангельських християн-баптистів і частина віруючих — баптисти і ініціативники — виходять із підпорядкування ВР ЄХБ, створивши свій центральний орган РЦ ЄХБ, опозиційний до релігійних обмежень, які насаджувалися владою в баптистському середовищі. Віруючих на шпальтах періодики, в антирелігійних брошурах і книгах звинувачували в усіх гріхах: неробстві, невігластві, антирадянській діяльності. Членам ряду нелегальних груп, зокрема найчастіше п'ятидесятникам, інкримінувалося принесення в жертву Богу власних дітей. Однак влада вже не вдавалася до таких жорстких репресивних дій до віруючих як це мало місце в період сталінізму, подібних до масового виселення свідків Єгови в Сибір тощо.

Усунення від керівництва державою М. Хрущова призвело до лібералізації політики в сфері релігії. Влада

відмовляється від яскраво виражених антизаконних дій щодо Церкви та віруючих, і намагається антирелігійні дії прикривати законом. Акценти робляться з прямого грубого поборювання Церкви на більш витонченіше — зменшення кількості віруючих шляхом антирелігійної пропаганди, антирелігійного виховання. Кількість діючих храмів, хоча і продовжує зменшуватися, однак вже не спостерігалось їх масового закриття, як в хрущовську добу. Знову легалізується керівний центр адвентистів сьомого дня, реєструються автономні п'ятидесятницькі громади, окремі групи баптистів-ініціативників. Влада вибрала спокійний і надійний спосіб секуляризації населення. Частка віруючих з середини 1960-х рр. до початку 1980-х рр. хоча і зменшилася в СРСР приблизно лише на 3%, однак число відвідувачів храмів, осіб, виконуючих релігійні обряди, зменшилося набагато більше. Це саме стосується і кількості глибоковіруючих осіб. В цей період секуляризаційні процеси фактично відбувалися не стільки у формі кількісних показників, скільки якісних.

Перебудова, започаткована М. Горбачовим, поклала початок новій політиці в релігійній сфері. Останню третину 1980-х рр. можна вважати переломним періодом в стосунках між державою і Церквою. На шпальтах періодики, сторінках книг все частіше зустрічається інформація про позитивну роль релігії. Фактично за кілька років держава пройшла шлях від здійснення антирелігійної політики до сприяння розвитку церковних інституцій.

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років виходить з підпілля УГКЦ та відроджується УАПЦ, які претендують на частину культових споруд та церковного майна, що на той час перебували у власності УПЦ. Між ними та УПЦ виникає ряд конфліктів. Остання разом з РПЦ звинувачується в поборюванні російських інтересів.

Щоб ослабити інституційний ріст УГКЦ та УАПЦ і відкинути різного роду звинувачення в російськості УПЦ, Московська патріархія надає їй певну автономію. Однак бажання верхівки Української православної церкви отримати повну автокефалію в Москві сприймаються негативно.

Внаслідок цього між предстоятелем УПЦ та Московською патріархією виникає конфлікт, який призводить до того, що на місці УПЦ виникли дві вороже налаштованих одне до одного православні об'єднання — УПЦ в єдності з Московським патріархатом та частина УПЦ, що визнавала своїм предстоятелем митрополита Філарета. Остання за участю політичних та громадських діячів об'єднується з УАПЦ й утворює Українську православну церкву Київського патріархату. В подальшому ряд представників духовенства цієї Церкви залишають її лави і відновлюють діяльність УАПЦ. Численні кроки спрямовані на об'єднання різних православних структур були малоефективними. Цьому перешкоджали ідеологічні розбіжності, амбіції й особисті інтереси архиєреїв.

Можна стверджувати, що нові умови і можливості розвитку поставили Церкву і релігійну спільноту перед новими викликами. Як складуться відносини держави і Церкви в умовах політичних трансформацій в Україні? Якими будуть стосунки між різними конфесіями, традиційними Церквами і неокультами? Ці та інші питання були на порядку денному розвитку релігійної сфери і поступово на них були дані відповіді.

На зміну атеїстичній державній політиці прийшла ліберальна позиція влади щодо Церкви і свободи совісті. Було прийнято досить ліберальний закон про релігійні організації, демократичний характер якого іноді навіть критикується за дозвіл діяльності деномінацій, що їх у низці країн заборонено як «деструктивні релігійні культури». Церква

відокремлена від держави і школи. Наявна законодавча база достатня для вільного функціонування релігійних громад та задоволення духовних потреб населення. В Україні створено умови для розвитку церковної освіти, видання релігійних періодичних видань на богословській літературі, виходу радіо- та телепрограм, діяльності телеканалів церковного спрямування тощо.

Держава не втручається у внутрішньоцерковні справи, та все ж говорити про паралельні світи їх існування не доводиться. Приховані або відкриті спроби скористатися релігійно-моральною підтримкою Церков активізуються під час виборчих кампаній, причому здійснюються вони з боку кандидатів у депутати чи президенти, органів влади. Попри офіційну нейтральну позицію першоієрархів, на локальному рівні подекуди спостерігається підтримка священнослужителів тих чи інших політичних сил.

Незважаючи на труднощі соціально-економічного характеру нашій державі вдалося зберегти міжетнічний та міжконфесійний мир. Поодинокі конфлікти не набрали регіонального чи загальнодержавного виміру. Проте тривка суспільна злагода неможлива без її культивації, без освітньо-виховної підтримки стабільності і поваги до представників інших релігій.

Міжконфесійні протиріччя в Україні мали кілька векторів. Крім міжправославного, існувало православно-католицьке (між Православними церквами з одного боку та РПЦ й УГКЦ — з іншого), протиріччя між православними й католиками з одного боку та протестантами з іншого, між традиційними конфесіями та неокультами. Впродовж 1990-х рр. кількість «гарячих точок» міжконфесійних конфліктів мала тенденцію до зменшення, спостерігається повільне замирення у стосунках між Церквами. Дедалі частіше представників різних Церков,

стосунки між якими були напружені, можна помітити на спільних богослужіннях, молебнях тощо. Міжконфесійний публічний діалог дедалі частіше позбавлений гострого, наступального характеру, обвинувачень.

Майбутнє міжконфесійних відносин в Україні, на нашу думку, залежить від низки факторів. По-перше, наскільки швидко припиняться спроби використати Церкву у політичній боротьбі. Ідентифікація Церков за політичними уподобаннями завдає як непоправної шкоди авторитету цієї соціально важливої інституції, так і підживлює протистояння у середовищі мирян. Нормалізація державно-церковних стосунків і невтручання у внутрішні справи один одного мають стати «золотим правилом» у стосунках між священнослужителями та представниками влади. Запорукою цього стане лише покращення соціально-економічного розвитку України та підвищення рівня добробуту усіх громадян.

По-друге, відіграватиме важливу роль людський фактор. Слід пам'ятати про «зерна релігійного розбрату» у православному середовищі, посіяні у першій половині 1990-х років. Від того, наскільки вони «проросли» й утвердилися у церковному середовищі, у житті активних віруючих залежить широта майбутньої платформи для міжконфесійного діалогу. На зміну нинішньому поколінню церковних ієрархів, вихованих у радянські часи, йде нова генерація священнослужителів. Не обтяжені старими образами, суперечками, амбіціями, вони мають більший потенціал для конструктивного діалогу та гармонізації міжконфесійних стосунків в Україні.

ДОДАТКИ

О КРУПНЫХ НЕДОСТАТКАХ В НАУЧНО-АТЕИСТИЧЕСКОЙ ПРОПАГАНДЕ И МЕРАХ ЕЕ УЛУЧШЕНИЯ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦК КПСС

[7 июля 1954 г.]

ЦК КПСС отмечает, что многие партийные организации неудовлетворительно осуществляют руководство научно-атеистической пропагандой среди населения, в результате чего этот важнейший участок идеологической работы находится в запущенном состоянии. В то же время церковь и различные религиозные секты значительно оживили свою деятельность, укрепили свои кадры и, гибко приспособившись к современным условиям, усиленно распространяют религиозную идеологию среди отсталых слоев населения.

Церковники и сектанты изыскивают различные приемы для отравления сознания людей религиозным дурманом, обращая особое внимание на привлечение к церкви молодежи и женщин. Они широко используют свою печать, проповедническую и благотворительную деятельность, ведут индивидуальную обработку граждан. В целях увеличения числа прихожан церковь торжественно обставляет богослужения, использует хоры и оркестры, снижает цены на требы. Всеми этими средствами церковь стремится расширить и укрепить свое влияние на население. В результате активизации деятельности церкви наблюдается увеличение количества граждан, соблюдающих религиозные праздники и отправляющих религиозные обряды, оживляется паломничество к так называемым «святым местам».

Большое количество верующих направляется в Киево-Печерскую лавру, тысячи паломников скопляются в «Коренной пустыни» Курской области, на «Николиной горе» в Сурском районе Ульяновской области. Особенно многочисленны паломничества к «святым местам» в Средней Азии. Празднование религиозных праздников, нередко сопровождающееся многодневным пьянством, массовым убоем скота, наносит большой ущерб народному хозяйству, отвлекает тысячи людей от работы, подрывает трудовую дисциплину. Религиозные предрассудки и суеверия отравляют сознание части советских людей, мешают их сознательному и активному участию в строительстве коммунизма.

ЦК КПСС отмечает, что многие партийные, профсоюзные и комсомольские организации, а также ведомства и учреждения, призванные вести естественнонаучную, атеистическую пропаганду среди населения, не принимают мер к ее улучшению. В ряде партийных организаций существует явная недооценка этой работы, как важного средства коммунистического воспитания трудящихся. Среди некоторых партийных и советских работников утвердилось ошибочное мнение, что с ликвидацией в нашей стране классовой базы церкви и пресечением её контрреволюционной деятельности отпала необходимость в активной атеистической пропаганде, что в ходе коммунистического строительства религиозная идеология стихийно, самотеком изживет себя.

ЦК компартий союзных республик, крайкомы и обкомы КПСС не используют огромные возможности и средства идеологической работы, которыми располагает партия для борьбы с религиозными предрассудками и пережитками в сознании некоторой части населения. Плохо используются в этих целях лекционная пропаганда, печать, радио и культурно-просветительные учреждения.

Неудовлетворительно занимаются научно-атеистической пропагандой Министерство культуры СССР и Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. Лекции и доклады на атеистические темы читаются крайне редко, причем количество этих лекций из года в год сокращается, идейно-научный уровень лекций очень низок. Особенно плохо ведется естественнонаучная пропаганда среди сельского населения. Слабо привлекаются к этому делу многочисленные кадры советской интеллигенции.

Совершенно недостаточно ведется научно-атеистическая пропаганда в печати. Центральные и местные газеты, общественно-политические и художественные журналы занимают позицию сторонних наблюдателей и за последнее время почти прекратили печатание популярных материалов, а центральные и местные издательства крайне мало издают книг и брошюр на научно-атеистические темы. Содержание антирелигиозной литературы не носит боевого, наступательного характера, в ней слабо раскрываются основы материалистического мировоззрения, противоположность науки и религии, неубедительно, без конкретных фактов, рассказывается о вреде религии. Эта литература непопулярна и, как правило, недоступна малоподготовленному читателю.

В научно-атеистической пропаганде не используется кино. Новые научно-популярные и художественные фильмы на атеистические темы не выпускаются.

Министерства просвещения союзных республик и Министерство высшего образования СССР резко ослабили внимание к вопросам антирелигиозного воспитания учащейся молодежи.

Позицию нейтралитета и пассивности к деятельности церкви и к росту влияния религии на людей занимают многие профсоюзные и комсомольские организации,

которые фактически самоустранились от работы по атеистическому воспитанию рабочих, служащих и молодежи.

ЦК КПСС постановляет:

1. Обязать ЦК компартий союзных республик, крайкомы и обкомы КПСС покончить с запущенностью антирелигиозной работы, развернуть научноатеистическую пропаганду, уделяя особое внимание проведению ее среди наиболее отсталой части населения, находящейся в плену религиозных верований и предрассудков. Необходимо помнить указание В. И. Ленина о том, что мы никак не можем считать религию частным делом по отношению к нашей партии, что партия не может и не должна безразлично относиться к бессознательности, темноте, мракобесничеству в виде религиозных верований, что пропаганда атеизма должна составлять одну из отраслей партийной работы¹.

Надо решительно покончить с пассивностью в отношении к религии, разоблачать реакционную сущность религии и тот вред, который она приносит, отвлекая часть граждан нашей страны от сознательного и активного участия в коммунистическом строительстве. Антирелигиозная работа должна проводиться систематически, со всей настойчивостью, методом убеждения, терпеливого разъяснения и индивидуального подхода к верующим людям. В основу этой работы должна быть положена широкая пропага естественнонаучных знаний, популярное разъяснение с научных позиций вопросов о строении вселенной закономерностях явлений природы, о происхождении жизни и человека на земле и т. д.

Необходимо также шире развернуть чтение популярных лекций на антирелигиозные темы, разоблачать с научных

¹ См.: *Ленин В. И.* Поли. собр. соч., т. 12, с. 143, 145.— *Ред.*

позиций сущность религии, христианства, православия, католицизма, протестантства, ислаизма и религиозного сектантства, разъяснять, кому служит религия, кому нужны религиозные праздники и посты, в чем вред религиозных пережитков, почему происходит борьба между наукой и религией и т. п.

В целях усиления научно-атеистической пропаганды должны быть использованы все многообразные формы и средства идейно-политического воздействия на трудящихся на их родном языке — лекции, доклады, беседы, печать, радио, кино, театр. К научно-атеистической пропаганде должны быть привлечены лучшие партийные и комсомольские пропагандисты, интеллигенция и научные силы.

2. В целях подготовки пропагандистских кадров в области научно-атеистических знаний поручить Отделу пропаганды и агитации ЦК КПСС ввести цикл лекций по этим вопросам в программу университетов марксизма-ленинизма, а также в программу курсов и семинаров пропагандистских работников, проводимых местными партийными организациями.

3. Обязать Министерство культуры СССР, министерства культуры союзных республик и Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний:

а) улучшить постановку лекционной пропаганды естественнонаучных знаний среди трудящихся, обеспечить необходимый размах, высокий идейный уровень и доходчивость лекций для всех слоев населения; обратить особое внимание на подготовку квалифицированных лекторов-атеистов;

б) разработать и осуществить в 1954–1955 гг. план издания естественнонаучной и атеистической литературы, предусмотрев в нем издание лекций и материалов в помощь лекторам; обеспечить научность и популярность издаваемой литературы и ее тесную связь с насущными

задачами коммунистического строительства;

в) разработать тематический план и осуществить в 1954–1956 гг. выпуск серии полнометражных и короткометражных научно-популярных и художественных фильмов антирелигиозного содержания, обеспечив их широкое демонстрирование в кинотеатрах и клубных учреждениях, школах и учебных заведениях;

г) передавать по радио лекции, доклады, статьи, беседы, ответы на вопросы радиослушателей на научно-атеистические темы;

д) всесторонне использовать культурно-просветительные учреждения для широкого распространения среди трудящихся естественнонаучных знаний, показа достижений советской науки, техники и культуры, обратив внимание на состояние и содержание работы домов культуры, клубов, изб-читален и библиотек, на улучшение их деятельности по культурному обслуживанию населения;

е) организовать в помощь лекторам, пропагандистам, агитаторам выпуск альбомов и диапозитивов на естественнонаучные и атеистические темы.

4. Разрешить Всесоюзному обществу по распространению политических и научных знаний издавать массовый научно-популярный, ежемесячный журнал «Наука и религия» объемом 3 печатных листа, тиражом 75 тыс. экземпляров.

5. Обязать Государственное издательство политической литературы организовать в 1954–1955 гг. выпуск отдельных произведений классиков марксизма-ленинизма о религии и атеизме, а также серии популярных книг и брошюр об отношении Коммунистической партии и Советского государства к религии.

6. Предложить издательству Академии наук СССР издать атеистические произведения и фрагменты из трудов античных мыслителей и французских просветителей, снаб-

див их популярными предисловиями.

7. Обязать Издательство иностранной литературы выпускать лучшие труды зарубежных ученых и писателей по вопросам религии и атеизма.

8. Обязать Гослитиздат организовать массовый выпуск дешевых изданий произведений классиков русской и зарубежной художественной литературы на атеистические темы, а также издание сказок, народных песен, пословиц и поговорок, направленных против религии.

9. Обязать редакции центральных и местных газет и журналов систематически освещать вопросы естественно-научной и атеистической пропаганды, печатать популярные материалы на эти темы, показывать опыт работы лучших лекторов и лекториев.

10. Обязать министерства просвещения союзных республик и Министерство высшего образования СССР усилить воспитательную работу среди учащихся и студентов в духе воинствующего материализма, организуя в школах, средних специальных учебных заведениях и вузах систематическое проведение популярных бесед и лекций на естественнонаучные, атеистические темы, демонстраций научных кинофильмов. Преподавание предметов (история, литература, естествознание, физика, химия и т. д.) насытить атеистическим содержанием, а в программу вузов по диалектическому и историческому материализму включить темы по научно-атеистическим вопросам.

Обсудить на совещаниях и конференциях учителей вопрос об усилении антирелигиозного воспитания учащихся.

11. Обязать ЦК ВЛКСМ улучшить научно-атеистическую пропаганду среди молодежи, широко вовлекать молодых рабочих, служащих, колхозников и учащихся в различные коллективы художественной самодеятельности,

в спортивные организации, технические, сельскохозяйственные и научные кружки, уделив особое внимание работе среди той части молодежи, которая еще находится под влиянием церкви.

12. Предложить ВЦСПС принять меры к усилению пропаганды научно-атеистических знаний среди рабочих и служащих, особенно среди женщин, систематически организовывать в домах культуры, клубах и красных уголках лекции и доклады на антирелигиозные темы, демонстрировать научно-популярные кинофильмы, способствующие воспитанию у трудящихся материалистического мировоззрения.

Печатается по: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971. — Т. 6. — С. 502–507.

(О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и советского государства. Изд. 2-е, доп. — М., 1981. — С. 69–75).

**ОБ ОШИБКАХ В ПРОВЕДЕНИИ
НАУЧНО-АТЕИСТИЧЕСКОЙ ПРОПАГАНДЫ
СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ**

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦК КПСС

[10 ноября 1954 г.]

Коммунистическая партия в соответствии со своей программой проводит научно-просветительную пропаганду материалистического мировоззрения, направленную на постоянное повышение сознательности трудящихся масс и на постепенное освобождение их от религиозных предрассудков. При этом партия всегда считала необходимым избегать всякого оскорбления чувств верующих.

ЦК КПСС располагает фактами, свидетельствующими о том, что за последнее время в научно-атеистической пропаганде среди населения в ряде мест допускаются грубые ошибки.

Вместо развертывания систематической кропотливой работы по пропаганде естественнонаучных знаний и идейной борьбы с религией в отдельных центральных и местных газетах, а также в выступлениях некоторых лекторов и докладчиков допускаются оскорбительные выпады против духовенства и верующих, отправляющих религиозные обряды. Имеют место случаи, когда на страницах печати и в устных выступлениях пропагандистов некоторые служители религиозных культов и верующие без всякого на то основания изображаются людьми, не заслуживающими политического доверия. В ряде районов со стороны местных организаций и отдельных лиц допущены случаи административного вмешательства в деятельность религиозных объединений и групп, а также

грубого отношения к духовенству.

Подобного рода ошибки в антирелигиозной пропаганде в корне противоречат программе и политике Коммунистической партии по отношению к религии и верующим, являются нарушением неоднократных указаний партии о недопустимости оскорбления чувств верующих.

ЦК КПСС считает неправильным, что многие партийные организации устранились от повседневного руководства делом научно-атеистической пропаганды, не заботятся о тщательном подборе пропагандистских кадров. К выступлениям в печати, лекциям и докладам нередко допускаются невежественные в науке и в вопросах атеистической пропаганды люди, а подчас и халтурщики, знающие, главным образом, лишь анекдоты и басни о церковнослужителях. Такой безответственный подход к отбору авторов статей, лекторов, докладчиков и отсутствие надлежащего контроля со стороны партийных организаций за правильным направлением научно-атеистической пропаганды наносит серьезный ущерб воспитательной, культурно-просветительной работе, проводимой среди населения.

ЦК КПСС постановляет:

Обязать обкомы, крайкомы КПСС, ЦК компартий союзных республик и все партийные организации решительно устранить ошибки в атеистической пропаганде и впредь ни в коем случае не допускать каких-либо оскорблений чувств верующих и церковнослужителей, а также административного вмешательства в деятельность церкви. Необходимо иметь в виду, что оскорбительные действия по отношению к церкви, духовенству, верующим гражданам несовместимы с линией партии и государства в проведении научно-атеистической пропаганды и противоречат Конституции СССР, предоставляющей советским гражданам

свободу совести.

В результате глубоких изменений социально-экономических условий жизни, ликвидации эксплуататорских классов, победы социализма в СССР, в результате успешного развития науки и общего роста уровня культуры страны большинство населения Советского Союза давно уже освободилось от религиозных пережитков; неизмеримо выросла сознательность трудящихся. Вместе с тем нельзя не учитывать того, что имеются и граждане, которые, активно участвуя в жизни страны и честно выполняя перед Родиной свой гражданский долг, находятся еще под влиянием разного рода религиозных верований. К этим верующим людям партия всегда требовала и впредь будет требовать чуткого, внимательного отношения. Тем более глупо и вредно ставить тех или иных советских граждан под политическое сомнение из-за их религиозных убеждений. Глубокая, терпеливая, умело поставленная научно-атеистическая пропаганда среди верующих поможет им в конце концов освободиться от религиозных заблуждений. Напротив, всякого рода административные меры и оскорбительные выпады против верующих и церковнослужителей могут принести лишь вред, привести к закреплению и даже усилению у них религиозных предрассудков.

При проведении научно-атеистической пропаганды следует учитывать, что нельзя отождествлять положение церкви в стране социализма с положением церкви в эксплуататорском обществе. В буржуазном обществе церковь является опорой и орудием господствующих классов, которые используют ее в целях порабощения трудящихся. Это не исключает того, что отдельные церковнослужители и в капиталистическом обществе по ряду основных вопросов политики могут переходить и переходят на точку зрения трудящихся. Однако эти

церковнослужители за свое поведение, противоречащее интересам эксплуататорских классов, подвергаются, как правило, всяческим гонениям со стороны церковных и правительственных кругов капиталистических стран.

В царской России церковь верно служила самодержавию, помещикам и капиталистам, оправдывала жестокую эксплуатацию народных масс, поддерживала эксплуататоров в борьбе против трудящихся. Известно также, что сразу же после победы Октябрьской социалистической революции, в годы гражданской войны и позже многие религиозные организации, группы духовенства держали себя враждебно по отношению к Советской власти. В связи с этим отдельные служители культов привлекались государством к ответственности не за религиозную, а за антиправительственную деятельность, направленную против интересов советского народа, в угоду внутренней контрреволюции и международному империализму. Естественно поэтому, что борьба советского народа против врагов социалистического государства включала в себя и борьбу против тех реакционных представителей церкви, которые занимались враждебной советскому народу деятельностью. В настоящее время в результате победы социализма и ликвидации эксплуататорских классов в СССР подорваны социальные корни религии, уничтожена база, на которую опиралась церковь. Служители церкви в своем большинстве, как свидетельствуют факты, также занимают теперь лояльные позиции по отношению к Советской власти. Поэтому борьба против религиозных предрассудков в настоящее время должна рассматриваться как идеологическая борьба научного, материалистического мировоззрения против антинаучного, религиозного мировоззрения.

Исправление ошибок, допущенных в антирелигиозной пропаганде, не должно привести к ослаблению научно-

атеистической пропаганды, являющейся составной частью коммунистического воспитания трудящихся и имеющей своей целью распространение научных, материалистических знаний в массах и освобождение верующих людей из-под влияния религиозных предрассудков.

Если по отношению к государству религия является частным делом и поэтому церковь отделена от государства, то Коммунистическая партия, опирающаяся на единственно верное научное мировоззрение — марксизм-ленинизм и его теоретическую основу — диалектический материализм, — не может безучастно, нейтрально относиться к религии как к идеологии, ничего общего не имеющей с наукой.

Наша партия всегда считала и считает своей непреложной обязанностью всеми силами и средствами содействовать развитию естественных, технических и общественных наук. Только на основе современной передовой науки возможно всестороннее и полное использование в интересах всего человечества богатств природы. Только на основе науки можно добиться нового высокого подъема в развитии промышленности и сельского хозяйства, обеспечить дальнейшее могучее развитие производительных сил страны, повысить производительность труда и тем самым значительно поднять материальное благосостояние и культурный уровень народа. Исходя из этого, Коммунистическая партия воспитывает советских людей в духе научного мировоззрения и ведет идейную борьбу с религиозной идеологией как с антинаучной идеологией. Коренная противоположность науки и религии очевидна. Если наука опирается на факты, на научный эксперимент и строго проверенные, подтвержденные жизнью выводы, то любая религия опирается лишь на библейские и прочие предания, на фантастические вымыслы. Современные научные достижения в области естествознания и общественных наук убедитель-

тельно опровергают религиозные догмы. Наука не может мириться с религиозными, вымышленными представлениями о жизни природы и человека, поэтому она несовместима с религией. Наука помогает человечеству все глубже и глубже познавать объективные законы развития природы и общества, помогает поставить силы природы на службу человеку, наука содействует повышению сознательности и росту культуры человека; религия же затемняет сознание человека, обрекая его на пассивность перед силами природы, сковывает его творческую активность и инициативу.

Учитывая все это, партия считает необходимым проведение глубокой систематической научно-атеистической пропаганды, не допуская при этом, однако, оскорбления религиозных чувств верующих, а также служителей культа.

ЦК напоминает, что в основу научно-атеистической пропаганды следует положить популярное разъяснение наиболее важных явлений в жизни природы и общества, таких вопросов, как строение вселенной, происхождение жизни и человека на земле, достижений в области астрономии, биологии, физиологии, физики, химии и других наук, подтверждающих правильность материалистических взглядов на развитие природы и общества.

ЦК КПСС подчеркивает, что проведение научно-атеистической пропаганды требует самого внимательного, заботливого отношения к отбору лекторов, докладчиков, авторов статей и брошюр на антирелигиозные темы. К этой работе должны привлекаться исключительно квалифицированные в научном отношении кадры: учителя школ, преподаватели техникумов и вузов, врачи, специалисты сельского хозяйства, работники различных научно-исследовательских учреждений, деятели литературы и искусства и другие, способные с позиций материалистического мировоззрения убедительно разъяснить антинаучный

характер религии.

ЦК КПСС считает, что положительные результаты в воспитательной работе, направленной на преодоление религиозных пережитков, могут быть достигнуты лишь при условии дальнейшего подъема всей нашей культурно-просветительной работы среди трудящихся, значительного улучшения деятельности дворцов культуры, клубов, библиотек, читален, лекториев, парков культуры и отдыха и других культурно-просветительных учреждений. Поэтому задача партийных, государственных и общественных организаций состоит в том, чтобы коренным образом улучшить культурно-просветительную работу среди населения и тем самым добиться дальнейшего повышения культурного уровня трудящихся.

Печатается по: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971, — Т. 6. — С. 516–520.

(О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и советского государства. Изд. 2-е, доп. — М., 1981. — С.75–80).

О ЖУРНАЛЕ «НАУКА И РЕЛИГИЯ»

Из постановления ЦК КПСС

5 мая 1959 года

Принять предложение президиума правления Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний о выпуске со второй половины 1959 года массового научно-популярного атеистического журнала «Наука и религия» как органа Всесоюзного общества, периодичностью 12 номеров в год, объемом 6 печатных листов, тиражом 100 тысяч экземпляров.

Задачей журнала должна являться публикация популярных статей, лекций и консультаций по естественнонаучной пропаганде, разоблачению и критике религиозной идеологии, по теории истории научного атеизма, вопросам обобщения методики и практики научно-атеистической пропаганды, рецензирование и информация о выходящей научно-атеистической литературе. Журнал должен быть рассчитан на массового читателя, а также лектора, ведущего научно-атеистическую пропаганду.

Вопросы идеологической работы. —
М., 1961. — С. 271.

О ПОПУЛЯРНОМ УЧЕБНОМ ПОСОБИИ «ВОПРОСЫ АТЕИЗМА»

Из постановления ЦК КПСС

15 февраля 1960 года

Считать необходимым подготовить и издать популярное учебное пособие «Вопросы атеизма», рассчитанное на широкие слои коммунистов, комсомольцев и беспартийных, изучающих основы научного атеизма в кружках, семинарах или путем самостоятельного чтения. Учебное пособие должно быть написано на высоком идейном и научном уровне, живым и образным языком, опираться на достижения естественных и общественных наук и практики, отличаться четкостью и доступностью изложения, убедительностью и глубиной аргументации. В нем необходимо дать систематическое, популярное и краткое освещение основных, наиболее важных вопросов научного атеизма: происхождение, сущность и социальные корни религии; противоположность научного и религиозного мировоззрения; социальная роль современных форм религии; противоположность коммунистической и религиозной морали; отношение Коммунистической партии и Советского государства к религии и церкви; причины существования религиозных пережитков в СССР и пути их преодоления; содержание, формы и методы научно-атеистической пропаганды. Объем учебного пособия не должен превышать 20 печатных листов.

Поручить Академии общественных наук при ЦК КПСС, Институту философии Академии наук СССР, Государственному издательству политической литературы подобрать состав авторского коллектива для написания этого учебного пособия и свои предложения внести на рассмотрение Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам.

Вопросы идеологической работы. —

М., 1961. — С. 169–170.

**О ЗАДАЧАХ ПАРТИЙНОЙ ПРОПАГАНДЫ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ
ИЗ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ЦК КПСС
[9 января 1960 г.]**

...В ряде случаев партийные, советские и хозяйственные руководители, ссылаясь на общие удовлетворительные показатели экономической деятельности области, района, предприятия, колхоза, не уделяют необходимого внимания воспитанию трудящихся в коммунистическом духе. Руководители некоторых партийных организаций не ведут настойчивой борьбы против чуждой идеологии, не дают должного отпора проявлениям национализма, космополитизма и аполитичности, иногда занимают пассивную, оборонительную позицию по отношению к враждебной марксизму-ленинизму идеалистической, религиозной идеологии, без остроты и с запозданием реагируют на случаи грубого нарушения трудовой дисциплины и принципов коммунистической морали, примиренчески относятся к пережиткам прошлого в сознании советских людей.

...Пропагандистскую работу *среди женщин* подчинить повышению их идейных запросов и интересов, привлечению женщин, особенно домохозяек, к активной общественно-политической жизни, борьбе против религиозных предрассудков, а также пережитков мещанства.

*Печатается по: КПСС в резолюциях и
решениях съездов, конференций и
пленумов ЦК. — М., 1972. — Т. 8. — С. 43, 49.*

(О религии и церкви. Сборник высказываний
классиков марксизма-ленинизма,
документов КПСС и советского государства.

Изд. 2-е, доп. — М., 1981. — С. 81).

**ИЗ ПРОГРАММЫ КПСС,
ПРИНЯТОЙ НА XXII СЪЕЗДЕ ПАРТИИ**

Партия рассматривает борьбу с проявлениями буржуазной идеологии и морали, с остатками частнособственнической психологии, суеверий и предрассудков как составную часть работы по коммунистическому воспитанию...

Партия использует средства идейного воздействия для воспитания людей в духе научно-материалистического миропонимания, для преодоления религиозных предрассудков, не допуская оскорбления чувств верующих. Необходимо систематически вести широкую научно-атеистическую пропаганду, терпеливо разъяснять несостоятельность религиозных верований, возникших в прошлом на почве придавленности людей стихийными силами природы и социальным гнетом, из-за незнания истинных причин природных и общественных явлений. При этом следует опираться на достижения современной науки, которая все полнее раскрывает картину мира, увеличивает власть человека над природой и не оставляет места для фантастических вымыслов религии о сверхъестественных силах.

Материалы XXII съезда КПСС. — М., 1961. — С. 412.

(О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и советского государства. Изд. 2-е, доп. — М., 1981. — С. 81–82).

ИЗ УСТАВА КПСС

2. Член партии обязан:

...г) овладевать марксистско-ленинской теорией, повышать свой идейный уровень, способствовать формированию и воспитанию человека коммунистического общества. Вести решительную борьбу с любыми проявлениями буржуазной идеологии, с остатками частнособственнической психологии, религиозными предрассудками и другими пережитками прошлого, соблюдать принципы коммунистической морали, ставить общественные интересы выше личных...

*Материалы XXIV съезда КПСС. —
М., 1972. — С. 215-216.*

(О религии и церкви. Сборник высказываний
классиков марксизма-ленинизма,
документов КПСС и советского государства.
Изд. 2-е, доп. — М., 1981. — С. 82).

О МЕРОПРИЯТИЯХ ПО УСИЛЕНИЮ АТЕИСТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Идеологическая комиссия при ЦК КПСС разработала «Мероприятия по усилению атеистического воспитания населения». ЦК КПСС, одоблив эти мероприятия, предложил ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии разработать с учетом местных условий и осуществить конкретные меры, направленные на коренное улучшение атеистической работы.

Мероприятия по усилению атеистического воспитания населения сводятся к следующему.

Научная разработка проблем атеизма и подготовка специалистов-антирелигиозников

В Академии общественных наук при ЦК КПСС решено создать Институт научного атеизма. На институт возлагаются: руководство и координация всей научной работой в области атеизма, проводимой институтами Академии наук СССР, высшими учебными заведениями и учреждениями Министерства культуры СССР; подготовка кадров высшей квалификации; организация комплексной разработки актуальных проблем научного атеизма; проведение общесоюзных научных конференций и творческих семинаров. В состав Ученого совета Института научного атеизма вводятся представители Идеологического отдела ЦК КПСС, центральных научных и идеологических учреждений, а также общественных организаций.

На президиуме Академии наук СССР и коллегии Министерства высшего и среднего специального образования СССР будет рассмотрен вопрос о более активном участии

академических институтов и кафедр высших учебных заведений в научной разработке проблем атеизма, а также в атеистической пропаганде.

Институт научного атеизма на базе издаваемого Институтом истории Академии наук СССР сборника «Вопросы истории религии и атеизма» и ежегодников Ленинградского музея истории религии и атеизма организует выпуск два раза в год сборника «Вопросы научного атеизма». В текущем году Институт научного атеизма и Всесоюзное общество «Знание» проведут научно-методические конференции специалистов и пропагандистов атеизма по вопросам критики различных направлений современной религии.

Министерство высшего и среднего специального образования СССР с 1964/65 учебного года на исторических и философских факультетах университетов, исторических и историко-филологических факультетах педагогических высших учебных заведений вводит специализацию части студентов по научному атеизму (на стационаре, в вечерних и заочных отделениях). Предусматривается создание кафедр научного атеизма в ряде университетов и педагогических институтов, а также отделений по атеизму в институтах повышения квалификации при Московском и Киевском университетах.

Идеологические отделы ЦК КПСС по промышленности и сельскому хозяйству РСФСР, ЦК компартий союзных республик организуют постоянно действующие курсы пропагандистов атеизма (лекторов, руководителей теоретических семинаров, консультантов и других).

Атеистическая учеба кадров

С 1964/65 учебного года в университетах, медицинских, сельскохозяйственных и педагогических высших учебных

заведениях вводится преподавание обязательного (со сдачей экзамена) курса «Основы научного атеизма», а в остальных высших учебных заведениях — преподавание факультативного курса. Основы научного атеизма будут преподаваться также в медицинских, педагогических и культурно-просветительных училищах. С учетом профиля обучающихся готовятся программы курсов и учебники. В учебных планах и программах предусматривается обязательный курс семинарских занятия, подготовка курсовых работ и зачет по практике атеистической работы. Будет усилена атеистическая направленность курсов естественнонаучных и гуманитарных дисциплин.

С нового учебного года вводится курс «Основы научного атеизма» в заочной Высшей партийной школе при ЦК КПСС, в четырехгодичных высших партийных школах, в Центральной комсомольской школе, а также в советско-партийных школах. В учебной программе по философии двухгодичных партийных школ увеличивается число часов на изучение научного атеизма.

Партийным и комсомольским комитетам предложено активнее использовать для атеистической подготовки кадров систему политического просвещения. С этой целью решено повсеместно, особенно в районах, где проявляется относительно высокая религиозность населения, создать семинары, школы и кружки по изучению атеизма, сочетая учебу слушателей с атеистической работой. С учетом современных требований будут усовершенствованы программы по атеизму и в соответствии с ними подготовлены и изданы к началу 1964/65 учебного года пособия по атеизму для сети политического просвещения.

Рекомендовано практиковать проведение семинаров по вопросам атеистического воспитания для партийных, советских, комсомольских и профсоюзных работников и

активистов, учителей, врачей, пионервожатых и работников детских дошкольных учреждений, воспитателей профессионально-технических училищ и школ, культпросветработников, журналистов, административных работников, председателей и членов женсоветов, домовых комитетов, советов пенсионеров.

Использование в атеистическом воспитании всех средств идейного воздействия

Всесоюзное общество «Знание» совместно с ЦК ВЛКСМ, ВЦСПС, Министерством культуры СССР проведет совещание по вопросам улучшения организации и содержания научно-атеистической лекционной пропаганды.

Партийным комитетам предложено рассмотреть вопрос о более активном привлечении к атеистической лекционной пропаганде ученых, преподавателей, учителей, врачей, писателей, журналистов, студентов гуманитарных, сельскохозяйственных и медицинских высших учебных заведений. Активнее использовать в атеистическом воспитании народные университеты.

Государственный комитет Совета Министров СССР по кинематографии предусматривает ежегодный выпуск кинофильмов на атеистические темы: художественных, научно-популярных, хроникально-документальных и мультипликационных. Намечается ввести в практику показ по телевидению и бесплатную демонстрацию в культурно-просветительных учреждениях и школах атеистических фильмов, в том числе и художественных, а также увеличение копий атеистических фильмов и дублирование их на узкую пленку.

Коллегии Министерства культуры СССР, Государст-

венного комитета Совета Министров СССР по кинематографии и секретариаты правлений творческих союзов на совместном заседании обсудят вопрос об усилении роли литературы и искусства в атеистическом воспитании. Предусматривается проведение конкурсов (с установлением поощрительных премий) на лучшие художественные произведения на атеистические темы (в области литературы, драматургии, кино, живописи). Будет рассмотрен вопрос об улучшении атеистического репертуара для художественной самодеятельности.

Намечены меры по улучшению издания атеистической литературы, расширению ее тематики, использованию разнообразных жанров, повышению идейно-политического и публицистического уровня. Государственному комитету Совета Министров СССР по печати поручено составить сводный перспективный план выпуска атеистической литературы, предусмотрев при этом увеличение ее издания на национальных языках, а также для детей и подростков; издание массовых «Библиотечек атеиста», а также популярных серий (философских и других), рассчитанных на верующих; переиздание лучших образцов классической атеистической литературы; перевод на языки народов СССР лучших книг, издаваемых на русском и других языках.

Для улучшения качества атеистической литературы и устранения дублирования в выпуске ее решено создать при Госкомитете Совета Министров СССР по печати Редакционно-консультативный совет, а в крупных республиканских и межобластных издательствах — научно-атеистические редакции в пределах существующих штатов.

В целях усиления публикации атеистических материалов предусмотрено ввести соответствующие отделы в журналах

«Агитатор», «Политическое самообразование», «Вопросы философии», «Вопросы истории», «Наука и жизнь», «Знание — сила», «Природа», «Здоровье», «Работница», «Крестьянка», «Смена», а также в аналогичных республиканских журналах. В интересах лучшего освещения атеистической тематики в газетах, журналах, издательствах, по радио и телевидению Государственным комитетам Совета Министров СССР по печати, по радиовещанию и телевидению, Союзу советских журналистов и их органам в республиках и областях рекомендовано систематически проводить творческие семинары журналистов, специализирующихся по вопросам атеистического воспитания; практиковать разработку по этим вопросам методических рекомендаций; добиваться, чтобы в печати уделялось больше внимания разоблачению религиозной идеологии и обобщению практики атеистического воспитания; более активно привлекать к работе в печати специалистов.

Всесоюзное радио Центральное телевидение, а также республиканские и областные радио- и телестудии призваны практиковать систематическое проведение радио- и телевизионных атеистических передач для различных категорий слушателей и зрителей (особенно цикловые лектории и журналы, беседы за круглым столом, ответы на вопросы), привлекая для этого лучших пропагандистов атеизма и ученых, создавать телефильмы на атеистические темы.

ВЦСПС, Министерству культуры СССР, обществу «Знание» рекомендовано укрепить материально-техническую базу лекционной и культурно-просветительной атеистической работы, активизировать атеистическую деятельность музеев, в частности исторических и краеведческих, планетариев, передвижных

выставок и автоклубов, увеличить выпуск диафильмов и т. д.

Намечено усилить роль медицинских работников в атеистическом воспитании, создать постоянно действующие атеистические курсы для медработников при медицинских институтах, а также организовать атеистическую работу в Домах санитарного просвещения, больницах, родильных домах, в женских и детских консультациях.

Намечается для более активного внедрения в быт советских людей безрелигиозных праздников и ритуалов провести по этому вопросу совещание партийных, советских, комсомольских и профсоюзных работников, этнографов, пропагандистов, работников загсов; местным Советам депутатов трудящихся предусматривать в проектах застройки городов и поселков строительство Дворцов счастья; активнее использовать в этих целях Дома культуры, установить (с учетом местных особенностей) порядок официальной части при регистрации ребенка, выдаче паспорта, бракосочетании и при других важных событиях в жизни советских людей.

С целью обобщения опыта и выработки рекомендаций по работе с верующими будут проведены семинары-совещания. Партийным комитетам и первичным парторганизациям совместно с профсоюзными и комсомольскими комитетами предложено разобраться с состоянием религиозности в каждом населенном пункте и коллективе. С учетом этого выделить для работы с верующими (по месту работы или по месту жительства) авторитетных, знающих жизнь людей, организовать их атеистическую учебу. Укрепить состав пропагандистов и беседчиков на атеистические темы, выделять атеистические группы для организации индивидуальной работы с верующими каждой общины.

Вовлекать верующих в общеобразовательные кружки и школы.

Атеистическое воспитание детей и подростков

Усиливается антирелигиозная направленность школьных программ, и особенно по обществоведению. Будут изданы методические пособия для учителей по антирелигиозному воспитанию в школе. Предложено широко использовать для атеистического воспитания школьников различные формы внеклассной и внешкольной работы (клубы и уголки юных атеистов, лекции, беседы, вечера, экскурсии, культпоходы в кино и театры и т. д.).

Министерствам просвещения союзных республик совместно с комсомольскими комитетами и Академией педагогических наук рекомендовано проводить кустовые, областные и республиканские семинары-совещания учителей, пионервожатых и работников дошкольных учреждений по вопросам атеистической работы среди детей и подростков, а также среди родителей. При педагогических институтах создаются постоянно действующие атеистические курсы для названных категорий работников. Активнее будут использованы для атеистической учебы родителей педагогические народные университеты и школы матерей.

Контроль за соблюдением советского законодательства о культах

Чтобы не допускать незаконной деятельности духовенства, групп и отдельных верующих, усиливается контроль по ограждению детей и подростков от влияния церковников, от принуждения родителями детей к

совершению ими обрядов.

Намечены меры для лучшего ознакомления с законодательством о культах. Журналам «Советы депутатов трудящихся», «Социалистическая законность», «Советское государство и право» предложено систематически освещать вопросы законодательства о культах и практику его применения.

Активизируется работа комиссий по контролю за соблюдением законодательства о культах при рай-(гор) исполкомах Советов депутатов трудящихся.

Организация атеистической работы

Первичные парторганизации обязаны выделить коммунистов, ответственных за организацию атеистической работы, и объединить вокруг них группы общественников, занимающихся пропагандой и организацией атеистической работы на предприятиях, стройках, в колхозах и совхозах, в учреждениях, школах, пионерских организациях и т. д., усилить контроль за выполнением коммунистами уставных требований об участии в борьбе с религиозными пережитками.

Признано целесообразным в крупных парторганизациях, райкомах, парткомах производственных управлений, горкомах, обкомах и крайкомах партии иметь при идеологических комиссиях советы (или секции) по атеистической работе, объединяющие и направляющие проводимую в этом плане работу партийных, профсоюзных и комсомольских организаций и комитетов, общества «Знание», культурно-просветительных учреждений, школы. Следует специализировать по вопросам атеизма определенных работников идеологических отделов партийных комитетов, особенно в тех краях, областях, городах и районах, где относительно высока религиозность

населения.

При центральных идеологических учреждениях, а также в издательствах, редакциях газет и журналов создаются на общественных началах атеистические советы (комиссии, редакции).

*Печатается по: журнал
«Партийная жизнь». — 1964. — № 2.*

(О религии и церкви. Сборник высказываний
классиков марксизма-ленинизма,
документов КПСС и советского государства.
Изд. 2-е, доп. — М., 1981. — С. 82–89).

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, № 25, ст. 283)
(Вводиться в дію Постановою ВР № 988-ХІІ (988-12) від
23.04.91, ВВР, 1991, № 25, ст. 284)

(Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2140-ХІІ
(2140-12) від 19.02.92, ВВР, 1992, № 20, ст. 277

№ 2295-ХІІ (2295-12) від 23.04.92, ВВР, 1992, № 30, ст. 418

Декретом № 12-92 від 26.12.92, ВВР, 1993, № 10, ст. 76

Законами № 3180-ХІІ (3180-12) від 05.05.93, ВВР, 1993,
№ 26, ст. 277

№ 3795-ХІІ (3795-12) від 23.12.93, ВВР, 1994, № 13, ст. 66

№ 498/95-ВР від 22.12.95, ВВР, 1996, № 3, ст. 11

№ 608/96-ВР від 17.12.96, ВВР, 1997, № 8, ст. 62)

(У назві і тексті Закону слова «Української Радянської Соці-
алістичної Республіки», «Української РСР», «Українською
РСР», «Українській РСР», «Українська РСР» замінено відпо-
відно словами «України», «Україною», «Україні», «Україна»
згідно із Законом № 3795-ХІІ (3795-12) від 23.12.93)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Завдання Закону

Завданнями цього Закону є:

- гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права;
- забезпечення відповідно до Конституції України (888-09), Декларації про державний суверенітет України (55-12) та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії;
- визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;
- визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;
- подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви;
- гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Стаття 2. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації

В Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього.

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення

до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг

або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувують кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з

іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Розділ II

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття 7. Релігійні організації

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стаття 8. Релігійна громада

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією

віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб.

Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

Повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим.

Стаття 9. Релігійні управління і центри

Релігійні управління і центри діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України.

Не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами.

Стаття 10. Монастирі, релігійні братства і місії

Релігійні управління і центри мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), які діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому цим Законом для утворення релігійних громад, з реєстрацією їх статутів (положень).

Стаття 11. Духовні навчальні заклади

Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу в порядку і на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Стаття 12. Статути (положення) релігійних організацій

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях.

Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

- 1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження;
- 2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання;
- 3) майновий стан релігійної організації;
- 4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів;
- 5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (поло-

ження) релігійної організації;

б) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації.

Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству.

Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

Стаття 13. Релігійна організація — юридична особа

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення).

Релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Стаття 14. Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій

Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим — до Уряду Республіки Крим. *(Частина перша статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій.

Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін

розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам.

У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний термін. *(Частина четверта статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Перевищення встановленого цим Законом терміну прийняття рішень про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Зміни і доповнення статутів (положень) релігійних організацій підлягають реєстрації в тому ж порядку і в ті ж терміни, що і реєстрація статутів (положень).

У разі необхідності в розгляді питання про реєстрацію статуту (положення) можуть брати участь з дорадчим голосом представники релігійної організації.

Стаття 15. Відмова в реєстрації статуту (положення) релігійної організації

У реєстрації статуту (положення) релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут (положення) або діяльність суперечать чинному законодавству.

Рішення про відмову в реєстрації статуту (положення) релігійної організації із зазначенням підстав відмови повідомляється заявникам письмово в десятиденний термін. Це рішення може бути оскаржено в суд у порядку,

передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Стаття 16. Припинення діяльності релігійної організації

Діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється відповідно до її власних настанов. Реєстрація статутів (положень) новоутворених після реорганізації релігійних організацій здійснюється в порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України її діяльність може бути припинено також за рішенням суду.

У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій.

(Статтю 16 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України (1501-06, 1502-06, 1503-06), за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації, або прокурора. *(Статтю 16 доповнено частиною п'ятою згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Розділ III

МАЙНОВИЙ СТАН РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Стаття 17. Користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян

Релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим — Уряду Республіки Крим. *(Частина друга статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Культова будівля і майно, що є державною власністю, можуть передаватися у почергове користування двом або більше релігійним громадам за їх взаємною згодою. За

відсутності такої згоди державний орган визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору. *(Частина третя статті 17 в редакції Закону № 3795-12 від 23.12.93)*

Культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Клопотання про передачу релігійним організаціям культових будівель і майна у власність чи безоплатне користування розглядається в місячний термін з письмовим повідомленням про це заявників.

Релігійні організації мають переважне право на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель.

Користування землею релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України (561-12) та іншими законодавчими актами України. *(Частина сьома статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3180-12 від 05.05.93)*

Договори про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України.

Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається.

Рішення державних органів з питань володіння та користування культовими будівлями і майном можуть бути оскаржені до суду в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України (1501-06, 1502-06, 1503-06). *(Частина десята статті 17 в редакції Закону № 2295-12 від 23.04.92)*

Стаття 18. Власність релігійних організацій

Релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності.

У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом.

У власності релігійних організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України.

Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх.

(Частина шоста статті 18 втратила чинність в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на добавлену вартість з товарів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України на підставі Закону № 608/96-ВР від 17.12.96) (Частина шоста статті 18 втратила чинність в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на добавлену вартість з підакцизних товарів, що імпортуються на підставі Закону № 498/95-ВР від 22.12.95) Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи релігійних організацій, не оподатковуються.

Релігійні організації не мають права проводити примусове обкладання віруючих.

Право власності релігійних організацій охороняється

законом.

Стаття 19. Виробнича і господарська діяльність релігійних організацій

Релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи. (Дію частини другої статті 19 зупинено в частині звільнення від оподаткування прибутку згідно з Декретом N 12-92 від 26.12.92) Прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються.

Будівництво культових та інших будівель релігійними організаціями здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством для об'єктів цивільного призначення. Реставрація і ремонт культових будівель — пам'яток історії та культури здійснюються з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Стаття 20. Розпорядження майном релігійних організацій, що припинили свою діяльність

У разі припинення діяльності релігійної організації майнові питання вирішуються відповідно до її статуту (положення) і чинного законодавства.

Після припинення діяльності релігійних організацій майно, надане їм у користування державними, громад-

ськими організаціями або громадянами, повертається його колишньому власнику. На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

При відсутності правонаступників майно релігійної організації, що припинила свою діяльність, переходить у власність держави.

У разі припинення діяльності релігійної організації у зв'язку з порушенням цього Закону та інших законодавчих актів України майно, що перебуває в її власності, за винятком культового, може безоплатно переходити у власність держави. Культове майно передається іншим релігійним організаціям.

Розділ IV

ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ГРОМАДЯН, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СВОБОДОЮ ВІРОСПОВІДАННЯ

Стаття 21. Релігійні обряди і церемонії

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання. *(Частина п'ята статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Стаття 22. Література і предмети релігійного призначення

Громадяни та релігійні організації мають право на придбання, володіння і використання релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів й матеріалів релігійного призначення.

Релігійні організації мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації користуються виключним правом заснування підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення.

Стаття 23. Добродійна і культурно-освітня діяльність релігійних організацій

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань.

Релігійні організації мають право здійснювати добродійну діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди. Суми витрат на цю мету оподаткуванню не підлягають.

Стаття 24. Міжнародні зв'язки та контакти релігійних організацій і віруючих

Релігійні організації і віруючі, одноосібно або разом з іншими, мають право встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки та прямі особисті контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участі в зборах та релігійних заходах.

Учасники цих контактів і заходів можуть в порядку, встановленому чинним законодавством, придбавати, одержувати і везти з собою релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації можуть направляти громадян за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати з цією метою іноземних громадян.

Священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошен-

ням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації. (Статтю 24 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)

Розділ V

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА НА ЇХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Стаття 25. Трудові правовідносини у релігійних організаціях

Релігійна організація має право приймати на роботу громадян.

Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі.

Релігійна організація зобов'язана в установленому порядку зареєструвати трудовий договір.

У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах.

Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки.

Стаття 26. Трудові права громадян, які працюють у релігійних організаціях

На громадян, які працюють у релігійних організаціях за трудовим договором, поширюється законодавство про працю нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ і організацій.

Оподаткування одержуваних від роботи у релігійних організаціях доходів громадян, включаючи священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, здійснюється за ставками, встановленими для працівників державних підприємств, установ та організацій. *(Стаття 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Стаття 27. Трудові правовідносини громадян на підприємствах і в закладах релігійних організацій

На громадян, які працюють на всіх підприємствах, заснованих релігійними організаціями, а також у створених ними добродійних закладах, поширюється законодавство про працю, порядок оподаткування, соціального страхування і соціального забезпечення працівників державних і громадських підприємств, установ і організацій. *(Стаття 27 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Стаття 28. Соціальне забезпечення і соціальне страхування громадян, які працюють у релігійних організаціях

Громадяни, які працюють у релігійних організаціях, включаючи священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, підлягають соціальному забезпеченню і соціальному страхуванню нарівні з працівниками державних і

громадських підприємств, установ і організацій.

З цією метою релігійні організації, їх підприємства і заклади вносять до фонду державного соціального страхування і пенсійного фонду відрахування в порядку і розмірах, що встановлюються для громадських організацій, їх підприємств і установ.

Усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до чинного законодавства. (Стаття 28 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)

Розділ VI ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Стаття 29. Державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації

Державний контроль за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів та їх виконавчі комітети.

Стаття 30. Державний орган України у справах релігій

Державний орган України у справах релігій покликаний забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви.

З цією метою він:

на прохання релігійних організацій сприяє досягненню домовленості з державними органами та подає необхідну

допомогу у питаннях, що потребують вирішення цих органів;

сприяє зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань;

здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, зазначених у частині другій статті 14 цього Закону, а також змін і доповнень до них;

подає консультативну допомогу державним органам у застосуванні законодавства про свободу совісті та релігійні організації; (Абзац п'ятий частини першої статті 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93) здійснює контакти і координаційні зв'язки з відповідними органами інших держав;

сприяє участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах з міжнародними релігійними центрами й зарубіжними релігійними організаціями;

забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів.

Державний орган України у справах релігії утворюється Кабінетом Міністрів України. (Частина третя статті 30 втратила чинність на підставі Закону № 2140-12 від 19.02.92) Голова державного органу України у справах релігій призначається Верховною Радою України, а керівники відповідних органів на місцях — обласними, Київською міською Радами народних депутатів, у Кримській АРСР — Верховною Радою Кримської АРСР.

Стаття 31. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації

Службові особи і громадяни, винні в порушенні законодавства про свободу совісті та релігійні організації, несуть

відповідальність, встановлену законодавством України.

Стаття 32. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, в якому бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство про свободу совісті та релігійні організації, то застосовуються правила міжнародного договору.

Голова Верховної Ради України **Л. КРАВЧУК**

м. Київ, 23 квітня 1991 року

№ 987-ХІІ

Наукове видання

**РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1960-Х–1980-Х РОКАХ
І СУЧАСНА ПРАКТИКА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН**